

פשר החלומות בהגות היהודית¹

א. הקדמה

ב. המבט הפסיכולוגי

1. גישתו של פרויד

2. גישתו של יונג

ג. המבט התורני

1. הגישה הנבואית

רמות נבואה שונות בחלום

חלומות נבואיים לכלל האדם

השימוש בסמלים בחלום הנבואי

מעורבות האדם בחלום הנבואי

סיגים בחלומות

החלום הנבואי בהגות הדורות

2. הגישה היסתמית'

החלום כביטוי לגירויים חושיים

3. הגישה המשמעותית

תפקיד נפש האדם כמחולל החלום

האדם הבחירי והשפעתו על החלום

ד. סיכום

א. הקדמה

הנביא אשר אתו חלום יספר חלום, ואשר דברי אתו ידבר דברי אמת,

מה לתבן את הבר נאם ה'.

1. המאמר הנו קיצור לעבודה שהוגשה כעבודת סמינר לתואר מוסמך במכללת תל אביב יפו המחלקה לפסיכולוגיה שם למדה אישתי, אלישבע, והנו פרי עבודתנו המשותפת. כאן ברצוני להודות לישיבת פ"ת ולעומדים בראשה על יצירת מסגרת מאפשרת בה יכולתי לצייר את ציורי האישי באין מפריע. זמני בישיבה הנחה אותי לדרך חדשה בחיי האישיים ועל כך מודה אני לה' ולשליחיו הרבים.

ירמיהו כג, כח

מאז ימי קדם היה החלום מעין מסתורין, מעורר פליאה והתרוממות הרוח עבור בני האדם. עובדי האלילים השתמשו בלחשים שכוחם יפה לבטל את החלום הרע, והיוונים הקדמונים האמינו שהחלומות באים מזיאוס. ממצאים ארכיאולוגיים חשפו רישום ותיעוד של חלומות, עת נתגלו לוחות חימר מהמאה השביעית לפנה"ס מתוך ספרייתו של אשורבניפל בנינוה, כמו גם של מצרים העתיקה בה נהגו החרטומים לתעד, למיין ולפתור את חלומותיהם. התהייה אחר מהות החלום לא פסחה אף על התורה. ולאורך אלפי שנות התגבשות התנ"ך נראו גישות שונות לכאורה ותפיסות סותרות לכאורה לתופעה המיסתורית.

המקורות התורניים הקדומים והמאוחרים, פורשים בפנינו תמונה רחבה ועצומה של תופעת החלימה והיחס כלפיה. זאת, הן בתיאור מגוון חלומות צבעוניים בקרב דמויות שונות, והן בהתייחסויות שונות, השקפות ואמונות סביב נושא זה כפי שבא לידי ביטוי בתורה, בנביאים ובחז"ל.

מטרתו של מאמר זה הוא לברר ולהציג את הגישות התורניות השונות, כלפי חלומות בכלל וכלפי אלה המוצגים במקורותינו בפרט, בהתייחס הן לפן המהותי והן לפן המעשי ביחס לתופעה, תוך השוואה להשקפה הפסיכולוגית במידה ויימצא קשר ביניהם. בלימודינו צמצמנו את העולה מהמקורות תחת שלוש כותרות משנה, המובאות כשלש גישות. הראשונה היא הגישה הנבואית, הטוענת כי מקור החלום הוא כוח חיצוני, המביא נבואה לאדם בעת שנתו, כך שאת פשר החלום יש להבין באותו מובן – כמגלה דבר הא-ל לאדם, עתידות או צפונות בהווה.

הגישה השנייה המובאת היא הגישה ה'סתמית' אשר טוענת כי מקור החלומות הוא מדברים בטלים כדוגמת דמיונות, טרדות היום או גירויים חושיים. אי לכך, גישה זו מבטלת את הקיום של כל משמעות פנימית או נבואית בחלומות.

הגישה השלישית דומה לגישה הפסיכולוגית הרווחת בימינו, והינה גישה נפוצה מאוד אצל חז"ל. גישה זו טוענת כי מקור החלום מנפש האדם, מפנימיותו, הרהוריו ורחשי ליבו, ועל כן, יש להבין את פשר החלומות מאותה נקודת מבט.

המאמר יפתח בהצגה של הגישות הפסיכולוגיות הרווחות, כאשר לאחר מכן נדון בגישות התורניות השונות.

ב. החבט הפסיכולוגי

לפני כמאה שנה, צמחה התפיסה הפסיכולוגית בנושא החלומות. במסגרתה, ניתן להבחין בשתי דמויות יסוד אשר יצקו תוכן רב בפענוח החלומות, עת ייסדו תיאוריות

בנושא זה: זיגמונד פרויד ותלמידו קרל גוסטוב יונג². המשותף לגישתם הוא בזיהוי מקור החלום, כתופעה המבטאת את הלא-מודע שבאדם. החלום הוא בבחינת "דרך המלך להכרת הלא-מודע"³. כאשר ההבדלים בין גישותיהם נבעו מהשוני בתפיסת הלא-מודע.

1. גישתו של פרויד

פרויד⁴ האמין בלא מודע אישי הייחודי לכל אדם ואדם. הוא איבחן שני היבטים של החלום: הראשון, הסתירה והמתח שבין המראות שבהקיץ למראות שבחלום. השני, השפעת החלום על החולם: הן בנוכחות החלום במחשבותיו במהלך היום, הן ביכולתו להופיע מחדש, כשיחזור בזיכרונו בעקבות גירויים שונים, והן בנטיית החולם להדחיק את החלום עם יקיצתו ממנו. תופעות שכיחות אלו הביאו את פרויד לחקר החלומות כתוצר הפעילות הנפשית וכביטוי למשאלות לא מודעות, שבעזרת מנגנונים שונים, מיוצגות על ידי דימויים סימבוליים.

החלום כעומד בפני עצמו, ללא כל עבודת פענוח נראה כמנותק וחסר תכלית. ואולם, המחשבות, האירועים והמשאלות העומדות מאחורי המראות בחלום והמיוצגות על ידם, מתחברים יחד לרצף הגיוני המציג תמונה פנימית ברורה. כמשתמע מכך הסיק פרויד שאין הבל באף אלמנט בחלום. לכל מרכיב ישנה משמעות הנסותרת מהעין הניתנת להבנה. ככלל, ניתן לראות את החלום, לדעת פרויד, כייצוג של משאלות מיניות מוקדמות ומשאלות תוקפניות עצורות ומודחקות, אשר מצויות בקונפליקט עם חלקים שונים מנפש האדם (במונחיו של פרויד: 'אגו' ו'הסופר אגו'). אלו יקבלו את ביטוייהן בתוכן החלום בצורה מוסווית.

בתוך החלום קיים מנגנון צנזורה, אשר מכסה על תכנים לא מודעים העלולים לאיים על הנפש המודעת. כיסוי זה, נעשה בעזרת שלושה מנגנונים:

- א. הסמלה – עיצוב האלמנטים של החלום בסמלים.
- ב. התקה – החלפת מרכיב אחד באחר, למשל המרת האדם מאיים באדם אחר, המאיים פחות.
- ג. עיבוי – חיבור של כמה מרכיבים בחלום לכדי אלמנט אחד המייצג את כולם.

2. יפורטו כאן שתי גישות בלבד. ידוע שקיימות גישות נוספות לחלומות, כדוגמת אדלר והגישה ה'אינטר-סובייקטיבית', אך לא כאן המקום לפרט אודותן.

3. אלכסנדר, ת', תפיסת החלום ומעמדו במסורת התרבות היהודית, בתוך: ב' אדמון וא' גולדברג (עורכים), 'פתרון חלומות לפי היהדות', הוד השרון תשנ"ה, עמ' 9-13.

4. פרויד, זיגמונד 'פשר החלומות'. תל אביב: יבנה, 1998. וראה עוד: פרויד זיגמונד, 'on dreams', 1914.

מלבד זאת, הצנזורה מפעילה תהליכים משניים המעצבים את החלום. כך שהצנזורה לא רק משכיחה ומחסירה פרטים, אלא מארגנת ומחברת את האלמנטים לכדי סדר מסוים שאיננו אבסורדי.

החלום עצמו נוצר מתוך הלחץ לסיפוק המשאלות המודחקות. אי לכך, החלום מהווה מעין אפשרות-לא-מלאה לסיפוק הדחפים והמשאלות ובכך מביא את האדם לכדי איזון. מגמת החלום היא סיבתית, ואת תוכנה הפנימי ניתן לפרש בעזרת הקשרים המועלים על ידי החולם במהלך הטיפול באופן חופשי (אסוציאציות חופשיות).

2. גישתו של יונג

לעומת פרויד, אשר עסק בפן הנפשי הפרטי שבאדם, פיתח יונג תיאוריה ייחודית ושונה במהותה. הוא טען שמעבר לנפש הפרטית, אליה מדבר החלום ואותה הוא משקף, ישנו ממד של לא-מודע קולקטיבי. ממד זה מרחיב את גבולות הנפש הפרטית, ואת היכולת שלנו להבין את החלומות.

יונג הבחין בכך שקיימים סמלים ומוטיבים החוזרים על עצמם בחלומות שונים, אצל בני אדם שונים. לטענתו, קיים אוצר משותף לכלל התרבות האנושית, ללא הבחנה בין מקום המוצא, השפה, התרבות או הדת, אשר יכול לצוץ בתוך סיפורים, מיתוסים או חלומות. השיתופיות בגורל האנושי ובחוויות החיים מחברת את הפרט לכלל ומעניקה בכך את המשמעות לחלום.

הלא מודע הקולקטיבי הינו, אם כן, "רשת של תבניות קדומות, כלל אנושיות, המתקיימות מתחילת תולדותיה של האנושות ועד היום הזה"⁵. התבניות הללו אשר מוטבעות בנו באופן בסיסי, משפיעות אף על אופן קליטת החומר מן הסביבה ועיבודו הפנימי. יונג כינה תבניות אלו 'ארכיטיפים'. ה'ארכיטיפים' בנפש האדם הנם התגליות לא רצוניות של תהליכים לא מודעים, ונובעים "ממרכיבים קולקטיביים מבניים של הנפש הכלל אנושית, מתת המודע הקולקטיבי"⁶.

אחד ה'ארכיטיפים' המרכזיים בלא-מודע הקולקטיבי הנו גרעין האישיות – ה'עצמי'. העצמי שואף תמידית להתפתחות והתקדמות בתוך תהליך של אינדיווידואציה. בניגוד לפרויד, שהאמין כי הנפש מתפתחת רק עד גיל ושלב פסיכו-סקסואלי מסוים, טען יונג כי הנפש היא דינמית, המצויה בתנועה מתמדת של התפתחות.

כמו-כן, בעוד פרויד חיפש בחלומות מגמה סיבתית של משאלות מודחקות מוסוות, חיפש יונג בכל החלומות את המגמה התכליתית, בעלת מנגנון ההנעה קדימה. להשקפתו, כשם שהעצמי שואף ביסודו להתפתחות מתמדת, כך עלינו גם לחקור את החלומות ולנסות

5. קרון, ת', אנחנו, אדם וחיה. תל אביב: הקיבוץ המאוחד 1998. (להלן קרון, 1998).

6. קרון, 1998 עמ' 11.

להבין את מגמתם. במקום לשאול: 'מדוע' עלינו לשאול: 'לשם מה' – מה החלום מבקש ללמד את התודעה ואת הנפש, וכיצד הוא עשוי לסייע בהתפתחות האדם. "לחלום יש ערך של רעיון חיובי ומתווה דרך, או מטרה, אשר משמעותה החיונית עולה על זו של תוכן הודעה בקונסטלציה של רגע נתון"⁷.

יונג הסביר כי עבור רוב בני האדם מתפקד החלום כמפצה של הלא מודע. החלום מכיל את ההשלמה הלא מודעת למצב התודעה, ומצהיר באופן סימבולי על מצבו הפסיכולוגי של החולם.⁸ תפקידו המפצה של החלום מתבטא "בניווט העצמי של האורגאניזם הנפשי – כתכליתית"⁹, ויכול להתגלות באופן של תמונת ראי משלימה או הפוכה למצב התודעה. כך, אדם גאוותן בעל חשיבות עצמית מוגזמת יכול לחלום על עצמו כדמות מוגדלת בהרבה ממה שהוא במציאות או לחלופין כדמות קטנה ומושפלת. דרך ביטוי של החלום תיבחר בהתאם ליכולת האדם ללמוד ממנה.

יונג עסק גם באפשרות שהחלום יתפקד ברמה פרוגנוסטית (נבואית), המשקפת את העתיד. לטענתו, אנשים שאינם מסוגלים לראות את המציאות נכוחה ואינם חיים את חיי התודעה שלהם באופן אמיתי ומציאותי, יחלמו חלומות פרוגנוסטיים. הוא הדגים רעיון זה באמצעות חלומו של נבוכדנצר מלך בבל שהיה בעל שיגעון גדלות, וחלומו שיקף את סופו לעתיד.

אם כן, בבואנו לפרש חלומות, ישנו צורך תמידי לבדוק את מצב התודעה של החולם ומצבו הנפשי הייחודי, כאשר מצב זה אינדיבידואלי ביותר, ומשתנה מאדם לאדם ומעת לעת. פרשנות החלומות גם דורשת אינטואיציה, ידע, קשב לפרטים והתבוננות מעמיקה. במקום שבו פרויד היה מפרש סמלים מסוימים ברמת המיניות, באופן חד-ממדי, היה יונג מפרשם בכיוונים שונים ומגוונים, על פי חיי הנפש הסובייקטיביים והאובייקטיביים של החולם. "יצירת החלום כולה סובייקטיבית בעיקרה, והחלום הוא תיאטרון אשר בו החולם הוא הסצנה, השחקן, הלחשן, הבימאי, המחבר, הקהל והמבקר גם יחד"¹⁰.

יונג הדגיש, כי פירוש החלום במישור הסובייקטיבי רואה את כל הנפשות הפועלות בחלום כקווי אופי של החולם עצמו המואנשים בחלום¹¹. לדבריו, כאשר החולם אינו מזהה דמויות, חפצים או מקומות בחלומותיו, יש לפענחם ברמת הלא מודע הקולקטיבי, או לשער כי הם מייצגים חלקים בלתי מוכרים בנפשו של החולם.

יונג, אם כן, הציג השקפה שונה מזו של פרויד בכמה היבטים. ראשית, הוא הוסיף על הלא מודע האישי מימד רחב ועמוק יותר של לא מודע קולקטיבי, אשר משפיע על האדם ועל התפתחותו, ולכן גם על תמונות חלומותיו.

7. קרון, 1998, עמ' 25.

8. וויטמונט א ופרה ס.ב.: 'חלומות: שער אל מקורות הנפש'. קריית ביאליק 1998.

9. שם, עמ' 26.

10. יונג, ק.ג.: 'על החלומות'. תל אביב, 1987, עמ' 35.

11. יונג, ק.ג.: 'הפסיכולוגיה של הלא-מודע'. תל אביב, 1975.

הבנת הסמלים גם כן נבדלת בין שתי הגישות. על פי ההשקפה הסיבתית, סמלים שונים יבטאו משאלה אחת, מינית במהותה. לעומת זאת, ההשקפה התכליתית היונגיאנית טוען שלכל תמונת חלום ערך משלה. השקפה זו מפנה מקום לחשיבות התודעה, ואינה מכירה בשום משמעות קבועה לסמלים. היא מעניקה עומק ורב מימדיות לכל תמונת חלום. כמו-כן, אף כי פרויד ביקש מכל חולה את האסוציאציות האישיות שלו ואף הסתמך עליהם, הוא היה זה שנתן בסוף את הפירוש והמשמעות. וכנגד זאת טען יונג שאין זו הצלחה טיפולית מלאה שכן הסכמתו של החולה לפרשנות נבעה מסוגסטיה (השאה – שכנוע, עידוד חיצוני). האמת של החלום תלויה אך ורק, לדעת יונג, בהבנה ובהסכמה הכנה של המטופל לפרשנות, ולפיכך עליו להיות מעורב באופן פעיל בתהליך הפרשנות. לבסוף, בעוד שפרויד האמין כי החלומות נועדו להסתיר ולהסוות את המשאלות המיניות והתוקפניות המאיימות על הנפש ומעוררות חרדה, טען יונג שהחלומות דווקא באים בכדי לגלות לאדם את האמת לנפשו. זאת, כיוון שבסוד החלום טמון המפתח להתפתחות העצמי. השקפתו של יונג, אם כן, היא חיובית ואופטימית בהשוואה לזו של פרויד. היא מבשרת, לא רק את היכולת של האדם, אלא גם את הדחף הטבעי שלו, להתפתח, להתקדם ולהתחבר ל"עצמי" שלו. אין כאן גילוי של היצר אלא של היצירתיות והרוחניות, של הצעד קדימה ופנימה. בעוד אצל פרויד החלום הוא השומר על השינה, כגורם מאזן, אצל יונג הוא המעיר אותנו מתרדמתנו לקראת ערות התודעה, בבחינת "מה לך נרדם קום קרא אל א-להיך" (יונה א, 1).

א. החבט התורני

מאז ימי קדם אנשים חלמו. החלומות – עלילותיהם המגוונות, פשרם ומהותם – תוארו במקומות שונים בתנ"ך. החל מהחלום הראשון המסופר בספר בראשית, חלום אבימלך מלך גרר, וכלה בחלומות נבוכדנאצר ודניאל. כל חלום ועלילתו, כל חלום ופשרו, כל חלום ומסריו – אל החולם ואל הקוראים במשך הדורות. עיון מעמיק מלמד על שלש גישות בסיסיות במקורות התורניים כלפי החלומות: 'הגישה הנבואית', 'הגישה הסתמית' ו'הגישה המשמעותית' אשר יבוארו אחת לאחת. יש לציין כי גישות אלו אינן סותרות אלא משלימות, כפי שיובן בהמשך¹².

בדברינו, נבקש להבחין בין שאלת מקור החלום – האם הוא חיצוני או פנימי לאדם, לבין שאלת פשר החלום – האם הוא בר משמעות כלשהי או הבל וחסר ערך.

12. למרות שיש הסוברים כי גישות אלו סותרות ומנוגדות, ועיין בהרחבה פידלר, ר': 'בין התבן והבר: דו ערכיות ביחס לחלום במקרא וזיקתה למזרח הקדום', שנתון לחקר המקרא, תשס, עמ' 145 – 164.

1. הגישה הנבואית

גישה מרכזית ביותר בתנ"ך, הניכרת במידה רבה תוך עיון בחלומות הכתובים בו, היא תפיסת החלום כתופעה נבואית. החלום הנבואי מתבטא בשני מישורים: במקור החלום, כבא מכוח עליון, החיצוני לאדם. ובתפקיד האדם בחלום, שאיננו פעיל כי אם סביל. הסבילות מבטאת את העובדה שהחלומות אינם באים ממנו (מחשבותיו, רגשותיו, נפשו, דמיונו) ואינם פרי יצירתו, אלא הם "מתגלים" לאדם בעת תרדמת הלילה. על פי הגישה הנבואית, הא-ל נגלה לאדם או מגלה לו מסר כלשהו בתוך החלום. וכך מובא בגמרא:

ואמר רב יהודה אמר רב, שלשה צריכים רחמים: מלך טוב, שנה טובה, וחלום טוב... חלום טוב - דכתיב 'ותחייני'.

ברכות נה, א

שימוש הפסוק בלשון סביל מורה כי החלום כולו חיצוני לאדם ואין הוא חולם אלא מחלימים אותו.¹³ המישור השלישי שבו מתבטאת הנבואיות שבחלום הנו במשמעות החלומות, שכן החלום הנבואי בדרך כלל טומן בחובו משמעות עתידית, כדובר את דבר הא-ל בעולם, או כמגלה לאדם צפונות בעבר או בהווה. ראוי להדגיש כי אף לשיטה זו, אין קשר של הכרח בין חלום לבין נבואה, שכן ההשראה הנבואית יכולה לחול על הנביא גם בשינה וגם בערות, וכן ישנם חלומות שאינם נבואיים בעליל. החלום הראשון¹⁴ המובא בתנ"ך הוא חלומו של אבימלך מלך גרר בספר בראשית. הרקע לסיפור הוא אברהם ושרה הבאים לחסות בממלכתו של אבימלך, וכדי להימנע מסכנה טוענים כי הם אח ואחות. שרה נלקחת לבית המלך, המתכנן לקחתה לאשה, אך הא-ל נגלה לאבימלך בחלום הלילה ומזהירו מלעשות כן.

ויבא אלקים אל אבימלך בחלום הלילה ויאמר לו הנך מת על האישה אשר לקחת והוא בעלת בעל. ואבימלך לא קרב אליה ויאמר ה' הגוי גם צדיק תהרוג! ? הלא הוא אמר לי אחותי היא, והיא גם היא אמרה אחי הוא בתם לבבי ובניקיון כפי עשיתי זאת. ויאמר אליו האלקים בחלום: גם אנכי ידעתי כי בתם לבבך עשית זאת ואחשוך גם אנכי

13. מקור זה יוסבר באופן אחר, עפ"י הגישה המשמעותית, להלן.

14. ישנן התגלויות נוספות הקודמות לחלום זה, אך זוהי ההתגלות הראשונה בחלום. יש שרצו לומר, שהתגלות ברית בין הבתרים בין ה' לאברהם המתוארת בבראשית טו, היתה בחלום, וזו קודמת לחלום אבימלך, אך מפורטים כאן המקומות בהם אין ספק לצורת ההתגלות אשר נאמרת במפורש בחלום.

אותך מחטא לי על כן לא נתתיך לנגע אליה. ועתה השב אשת האיש
 כי נביא הוא ויתפלל בעדך וחייה, ואם אינך משיב דע כי מות תמות
 אתה וכל אשר לך. וישכם אבימלך בבוקר ויקרא לכל עבדיו וידבר את
 כל הדברים האלה באוזניהם וייראו האנשים מאד.
 בראשית כ, ב-ח

בחלום זה הופעת הא-ל לאדם, בחלום הלילה, היא גלויה וידועה. כמו-כן, אבימלך
 מנהל בחלומו שיחה שלמה עם הא-ל, שיחה שאין בה כל מגשר. הכל ברור וידוע. הדובר
 בחלום הוא הא-ל בכבודו ובעצמו, ולא מלאך או שליח, והדברים נאמרים נכוחה, ללא כל
 עלטה או הסמלה. כמו-כן, אבימלך מייחס לדברים הנאמרים בחלום רצינות רבה, ואף רואה
 בהם אמת מוחלטת. הוא מציית לדברים ומחזיר מיד את שרה לאברהם¹⁵.
 במקומות נוספים ניתן לזהות את המגמה הנבואית בתוך חלומות הלילה, אולם היא
 מופיעה אז, לעיתים, במעטה סימבולי שיש לדעת הכיצד לפענחו. וכך הכתוב מספר:

ויחלום יוסף חלום ויגֹד לאחיו ויוספו עוד שָׁנָא אֹתוֹ. ויאמר אליהם
 שמעו נא החלום הזה אשר חלמתי. והנה אנחנו מאלמים אֲלֵמִים בתוך
 השדה, והנה קמה אֲלֵמִתי וגם נצבה והנה תסובינה אלומותיכם
 ותשתחוינה לאלומתי. ויאמרו לו אחיו המלוך תמלוך עלינו אם משול
 תמשול בנו ויוספו עוד שָׁנָא אֹתוֹ על חלמתיו ועל דבריו.
 בראשית לו, ה-ח

החלום השני מבהיר ביתר שאת, את הבדלי התפיסה בין האחים ויעקב ביחס לפרש
 חלומות יוסף ולמהות החלום בכלל:

ויחלום עוד חלום אחר ויספר אתו לאחיו ויאמר: הנה חלמתי חלום
 עוד והנה השמש והירח ואחד עשר כוכבים משתחוים לי... ויקנאו בו
 אחיו ואביו שמר את הדבר.
 שם, יא

15. החלומות הבאים בספר בראשית הם חלומותיו של יעקב אבינו. שני חלומות מתוארים בהקשר של יעקב. הראשון הוא
 חלום הסולם אותו הוא חולם בדרכו לחרן, והשני מתרחש בסוף ימיו בחרן, והוא קשור לעסקה אותה ערך יעקב עם
 לבן חותנו ביחס לולדות הצאן, הנקודים הטלואים והברודים. מה שמשותף לחלומות הללו הוא שבדיקה זהירה של
 הטקסט מראה כי יעקב חווה את החלום כאפשרות לראות את המציאות האמיתית, הנסתרת מן העין הרגילה. החלום,
 במובן זה, נתפס כיותר אמיתי מן המציאות, ובו רואה יעקב את הדברים כהווייתם.
 יש להדגיש כי על אף שיש שניתחו את חלום זה מבחינה סימבולית – כמבטא משאלת לב לעידוד יעקב מפאת
 הבדידות והפחד שחש מפני הגורל הבלתי ידוע – הרי שספר בראשית עצמו איננו מתייחס לחלומות הללו כחלומות
 סימבוליים, אלא הנאמר בחלום הוא הפרשנות שלפיה פועל יעקב במציאות.

כך, חלומותיו הססגוניים של יוסף, מעוררים טינה ומחלוקת בינו לבין אחיו. האחים שונאים את יוסף בגלל אהבת אביו היתרה. יוסף מביא בפניהם, בתום לב כביכול, את החלומות, אולם אלה מעוררים באחים מטען קדום, הניכר מתוך מילים בודדות בפסוקים. התגברות השנאה המתעוררת בהם היא ביטוי לתפיסתם את החלום כמבטא משאלות לב, ולכן גם ביטוי לגאווה והתנשאות מצד יוסף – “בעל החלומות הזה”. לדידם, זוהי ההוכחה שיוסף יממש את העדפת אביו עליהם לטובתו, ועל כן הם מוסיפים לשנוא אותו. תפיסתם את החלום כנושא מטען אישי בלבד, מביאה אותם לטעון נגד יוסף טיעונים הגיוניים באומנם “המלוך תמלוך עלינו אם משול תמשול בנו” (לז, ח).

ואולם, עם הופעת החלום השני הם לא רק שונאים אותו אלא אף מקנאים בו. ויש לשאול: אם אכן מדובר רק במשאלות לבו של יוסף, מה מקומה של קנאת האחים? אין זאת אלא רמז לשינוי באופן הבנתם ותפיסתם של האחים את מהות החלומות. הם ככל הנראה מבינים שיש משמעות עתידית, נבואית ופרוגנוסטית לחלומותיו. ייתכן ואפשר אף לפרש את מעשה האחים, כשזרקו את יוסף לבור, כמעשה שלא רק נובע משנאתו – “נשליכהו באחת הבורות... ונראה מה יהיו חלומותיו” (שם לז, כ), אלא כמעשה המנסה לבטל את העתיד.

יוסף מביא בפני אביו רק את החלום השני, שכן הבין לבדו את פירוש החלום הראשון¹⁶. פרשנות יעקב לחלום השני, על פי הרמב”ן (שם) היא – “כי השמש רמז ליעקב, והירח רמז לבני ביתו וכל נשיו שבהן היו תולדותיו, וירמוז כי כל תולדותיו ישתחוו לו, והם כל שבעים נפש יוצאי ירכו, כי כולם השתחוו בבואם אליו. ואחד עשר כוכבים, אלו אחיו אשר השתחוו לו בפני עצמן טרם בא אביהם”.

יעקב מבין את המשמעות העתידית הצפונה בו, והוא “שומר את הדבר”¹⁷. מכל מקום, הוא גוער ביוסף. זאת, לא מתוך חוסר אמונה בנבואה שבחלום, אלא בכדי לשכך את חמת האחים ולמתן את יוסף. יעקב, אם כן, איננו מתייחס לחלומות יוסף כאל ביטוי למשאלות-לב, אלא מבין אותם כפי שהבין את חלומותיו שלו – כמנבאים את העתיד.

ראוי לציין כי החלומות שנבחנו עד כה היו מבחינת גילוי צפונות בדבר ההווה, בעוד חלומות יוסף הם הראשונים אשר מגלים את דבר העתיד. בנוסף, חלומותיהם של אבימלך ויעקב נתפסו ברמה קונקרטי, כאמת מוחלטת וכשיקוף ברור של המציאות, בעוד חלומותיו של יוסף, מבשרים פן חדש בהבנת חלומות – לא כבוררים ובהירים לעין החולם, אלא כמוסוים בשפת ההסמלה.

16. ראה רמב”ן לפסוק י ד”ה “ויספר לאביו”.

17. רש”י על הפסוק “ואביו שמר את הדבר” מבאר: “היה ממתין ומצפה מתי יבוא”

הטמעה של סמלים בתוך החלום באה לידי ביטוי בחלום פרעה ובחלומותיהם של שר האופים והמשקים, שכן לכל חלום דרוש 'פותר החלומות' – קרי: אדם מיוחד שמסוגל לפענח שפה זו.

בפתרון חלומות השרים על ידי יוסף מציינים הפרשנים נקודות מסוימות לגבי נבואיות החלומות. הראב"ע מפרש:

וטעם הלא לאלקים פתרונים כי פתרון החלומות לה' הוא, כי הוא יודע העתיד, והראה בחלום מה יהיה למי שירצה, ואם אני אפתור אותו לטוב או לרע, לא יועיל ולא יזיק. ואחר שהדבר כן, ולשם פתרון כל החלומות אל תחשו שתספרו חלומותיכם לי.
אבן עזרא בראשית מ, ח

ראב"ע אומר כי אפילו הפתרון ניתן על ידי ה' לפותר, ואין כאן שום התערבות מהותית של האדם, מלבד נכונותו להקשיב ולהוות כלי להעברת המסר¹⁸.
ראוי להוסיף, כי לאחר שכל אחד סיפר את חלומותיו, אין יוסף מבקש מהם את דעתם, תחושותיהם, מחשבות ליבם או השערותיהם בנושא, כפי שהיו עושים על פי הגישות הפסיכולוגיות, אלא מיד נותן פירושו. הוא משכיל להבין את שפת הסמלים, אך יודע שהסמלה זו רק מסתירה מאחוריה את דבר ה'.

החלום הבא, חלום פרעה, זוכה אף הוא לפתרון מיוסף, אולם הפעם ישנו הד לחשיבות הסכמת החולם לפרשנות הניתנת לחלום, כפי שמציינת גם הגישה הפסיכולוגית. חשיבות זו ניכרת בכך שכל חרטומי מצרים מביאים בפני פרעה פרשנויות שונות לחלומותיו ורק דבריו של יוסף מצליחים לחדור לפרעה. בדברי הכתוב "ותפעם רוחו" נראה כי פרעה יודע, בידיעה פנימית, שזהו הפתרון הנכון. גם במקרה זה, ואף יותר, מרבה יוסף לציין שאין מקור הפתרון ממנו אלא מאת הא-ל.

ויען יוסף את פרעה לאמר בלעדי אלקים יענה את שלום פרעה.

בראשית מא, טז

18. וכן מוסיף רש"י ומסביר: "ויחלמו חלום שניהם - ויחלמו שניהם חלום, זה פשוטו, ומדרשו כל אחד חלם חלום שניהם, שחלם את חלומו ופתרון חבירו, וזו שנאמר (פסוק טז) וירא שר האופים כי טוב פתור; איש כפתרון חלומו - כל אחד חלם חלום הדומה לפתרון העתיד לבא עליהם". הרמב"ן על הפסוק הזה מסביר בשם הראב"ע: "שראה כל אחד בחלומו מה שהיה פתרון חלומו, כל מה שאירע לו בעתיד, לומר שהיה חלום אמת, לא בא ברוב ענין שלא יתקיים רק המקצת". הרמב"ן מרמז לתפיסה הנבואית של התנ"ך הטוענת שחלומות נבואיים, המגלים את אשר יקרה, הם הנחשבים לאמיתיים, בעוד אלה בעלי תערוכת של נבואה עם דמיונות או משאלות הלב, אינם חלומות אמת. תפיסה זו משמשת כהנגדה לתפיסות אחרות הקיימות בתקופת הרמב"ן וראה להלן.

וכן:

הוא הדבר אשר דברתי אל פרעה אשר האלקים עשה הראה את פרעה.
שם, כח

מעבר לכך שיוסף מביין כי מקור החלום, הנו א-לוקי, הוא גם מגלה אומץ לב ואמונה בצדקת דרכו. הוא איננו מפחד לבוא אל פרעה מלך מצרים ולהצהיר בפניו מיהו המולך עליו, בפני מי הוא באמת משתחוה. כמו כן, הוא אינו מפחד לגלות בפני פרעה את האמת הנסתרת מאחורי חלומותיו: אמת שאיננה פשוטה, וטומנת בחובה סכנה לכלל האומה המצרית. זאת, על אף העובדה שהוא מכיר בכוחו של פרעה, בעקבות הפתרונות שנתן לשני שריו. הוא מביין שבכוח פרעה לחרוץ את גורלו, כפי שעשה לשריו. את תעוזתו של יוסף ניתן בכך שהוא חש עצמו בנושא דבר ה', המתגלה בחלומות פרעה ובתור שכזה מובטח לו שלא יינזק (כפי שיעשה לימים דניאל, ולהלן).

רמות נבואה שונות בחלום

בסיפור האישה הכושית נראית הגישה נבואית בחלום במפורש בדברי ה' למרים ואהרון:

אם יהיה נביאכם ה' במראה אליו אתודע בחלום אדבר בו. לא כן עבדי
משה...פה אל פה אדבר בו.

במדבר יב, ו-ז

מפסוקים אלה ניתן ללמוד, שגם החלום, על אף שאינו דיבור ישיר בין האדם לא-ל, יכול להכיל בתוכו התגלות נבואית - אמנם ברמה נמוכה מזו של משה רבנו¹⁹. כך גם הרמב"ם:

19. אין להסיק מכאן כי רמת נבואיות החלום פחותה מנבואה ישירה, זאת לאור האמור בשאל ערב מלחמתו האחרונה בה נתפס חרדה גדולה (שמואל א כח, ה-ו). הוא מבקש לקבל תמיכה ואף נבואה לכך שהניצחון יהיה בידו ובידי העם. אי לכך הוא שואל בה' - "ולא ענהו ה' גם בחלומות, גם באורים וגם בנביאים" (פסוק ו). לפנינו שלשה מקורות שונים להתגלות דבר הא-ל, ולידיעת העתיד. החלומות שוב מובאים כמעין הקבלה לאורים ותומים ולנביאים, וניתן להניח מתוך הקישם כי רמתם שווה. לעומת זאת עולה מהרד"ק כי החלום במקרה זה מדורג במעמד נמוך מזה של הנבואה, כיוון שהכתוב מתאר הדרגתיות, אולם גם לפיו נתפס כמקור אפשרי לדבר הא-ל ולראיית העתיד.

הנביאים מעלות מעלות הן. כמו שיש בחכמה חכם גדול מחברו כך
בנבואה נביא גדול מנביא- וכולן אין רואים מראה הנבואה אלא
בחלום חזיון הלילה.

הלכות יסודי התורה ז, ב

בספר דברים מתוארת מציאות מורכבת ומעניינת של נביא שקר, אשר מצמצמת במעט
את המשמעות הנבואית המוחלטת של החלום:

כי יקום בקרבך נביא או חלם חלום ונתן אליך אות או מופת. ובא
האות והמופת אשר דבר אליך לאמור: נלכה אחרי אלקים אחרים אשר
לא ידעתם ונעבדם. לא תשמע אל דברי הנביא ההוא או אל חולם
החלום ההוא, כי מנסה ה' אלקיכם אתכם לדעת הישכם אהבים את ה'
אלקיכם בכל לבבכם ובכל נפשכם. אחרי ה' אלקיכם תלכו ואתו
תיראו ואת מצוותיו תשמרו ובקולו תשמעו ואתו תעבדו ובו תדבקון.
דברים יג, ב-ה

מצוין על כך בתלמוד: "ואין מופת אלא נבואה" (ירושלמי הוריות, פרק ג הלכה ה).
נביא כזה ניצב בפני העם, עם חלום כלשהו שחלם שתוכנו דבר נבואה. הוא מראה אות
ומופת, על מנת לחזק את תוקפו ואמינותו בעיני האנשים, אולם בעצם הוא מדבר סרה על
הא-ל ומחטיא את העם. המודגש בפרשיה זו הוא שאמיתות חלומו של אותו נביא, נמדדת
עפ"י תוכן החלום, אם הוא תואם או סותר את דבר ה'.

כלומר, התורה מכירה במציאות של נבואה או של חלום-נבואי, ואיננה מכחישה את
ההתגלות באופנים אלו. עם זאת, היא טורחת להדגיש כי האיכות הכריזמטית של הנביא או
החולם אינה משנה מאום, כמו גם לא העובדה שהאות אשר נתן הנביא להוכחת דבריו
התגשם באופן בלתי-טבעי לחלוטין, וכן את היות החלום נושא מסר א-לוקי. כל אלו אינם
מדדים לנבואת אמת או לחלום אמת. אמיתותו של החלום ואמיתותה של הנבואה נקבעים
על פי תכנם: אם תוכן הדברים סותר את אמונת ישראל ובא להוכיח את אמיתותו של פולחן
אחר – הרי אלו הם דברי שקר, ואין לשמוע להם.

החידוש המובא כאן בכתוב, לעומת שאר החלומות שתוארו עד כה הוא בכך שאין
החלום, א-לוקי ככל שיהיה, מהווה מקור הוראה מעשית מוחלטת, אלא יש להתחשב
בכוחות המודעים של נפש האדם בדבר דרכו בעולם הזה. כשהעולם הלא מודע, עולם
המסתורין של החלומות האותות והמופתים, תומך בהחלטה הזו הוא ייקרא 'אמיתי' או

'טוב' (כפי שכינהו שר האופים בסיפור יוסף²⁰), אולם אם הם יעלו דברים אשר גורמים לעם לסטות מדרך הישר, אזי יש להילחם בהם ולהכיר בהם כשקריים. נפש האדם יכולה להיעזר בחלומות, להתחזק מהם, לגלות דברים סתומים וכדומה, אך רק עד גבול מסוים. החלומות כמקורות א-לוקיים, יכולים, על פי התורה, לסייע לעבודת הא-ל אך אל להם להפריע, בכך מתבטא ניסיון האל את האדם גם בכלים רוחניים²¹.

בתקופת שיפוטו של גדעון, כאשר התנהלה מלחמה בין עם ישראל לבין המדיינים, מקבל גדעון באמצע הלילה צווי מאת ה' לרדת אל מחנה האויב "כי נתתו בידך" (שופטים ז, ט). ברדתו הוא ונערו שומעים איש מספר לחברו:

ויבא גדעון והנה איש מספר לרעהו חלום ויאמר: הנה חלום חלמתי והנה צליל לחם שערים מתהפך במחנה מדין, ויבא עד האהל ויכה ויפל ויהפכהו למעלה ונפל האהל. ויען רעהו ויאמר: אין זאת בלתי אם חרב גדעון בן יואש איש ישראל נתן האלקים בידו את מדין ואת כל המחנה.

שופטים ז, יג-טו

גדעון ונערו שומעים פרשנות זו לחלום, ומאמינים לה – "ויהי כשמע גדעון את מספר החלום... ויאמר קומו כי נתן ה' בידכם את מחנה מדין" (שם, טו).

כלומר, הנבואה שנאמרה בפירוש לגדעון טרם ציווי הירידה למחנה מדין מקבלת חיזוק נוסף באמצעות חלומו של איש צבא האויב. שני דברים נלמדים מסיפור זה. ראשית, החלום מוצג כהקבלה של ממש לנבואה, על אף היותו בלתי תלוי בה²². שנית, על אף השתייכות החלום לאיש מדין, אין זה פוסל את עצם אמיתות החלום. אמיתות החלום וטיבו ייבחנו, אם

20. "וירא שר האופים כי טוב פתר..." (בראשית לו, טז).

21. כך, גם ירמיהו, בדומה לנאמר בספר דברים, פוסל חלומות שחרגו מהמסגרת הדתית, המכונים 'רעים': "ואתם אל תשמעו אל נביאיכם ואל קסמיכם ואל חלומותיכם ואל ענניכם ואל כשפיכם אשר הם אמרים אליכם לאמור...". אין ירמיהו פוסל דברי הנביאים משום שהכלים בהם השתמשו הינם כלים שיקריים אלא משום שמסריהם אינם עולים בקנה אחד עם רצון ה'.

תפיסה מעין זו מנוסחת בספר 'בסוד הליויתן' (אנקורי, מ' ואזרחי, א': בן שמן, מודן 2004) בהנגדה לתפיסת המיתוס היונגיאנית באומרה כי התנ"ך מהווה חדיירה של תודעה שונה הבאה אל עולם מלא מיתוס וקוראת עליו תיגר. התנ"ך נלחם במיתוס, גם אם לפעמים הוא מאמץ חלקים ממנו ומנסה להשתית עולם ערכים אחר, שאיננו עולה בקנה אחד עם העולם האליילי המיתולוגי. בחינת מעמדו של החלום מדגימה את הטענה הזו היטב. החלום, שכרברי יונג, הוא המיתוס של היחיד, עובר הפחתה הדרגתית אך רציפה במעמדו כמיצג אמת אלקית. גם לטענתם, כדברינו, בסופו של דבר, עוברת ההכרעה לכוחות המודע של הנפש, המתבקשים לעמוד חוצץ כנגד תכני הלא מודע כאשר אלו באים בסתירה לדברי התורה. נפש היחיד מתבקשת להיות נפש בוחרת, בת חורין, נפש ש"יצאה ממצרים", ואיננה משועבדת לתכני החלומות ונבואות המסתורין.

22. למרות שיש המסבירים (לוי, 2005) כי חלום המדיני בא מתוך משמעות פסיכולוגית החבויה בחלום בכך שחרדת הקרב גרמה לחלום וחוללה את תמונות החלום. אך אין בכך סתירה שהרי ה' היה צריך להכניס חלום זה למדיני כדי שגדעון יוכל לשמעו, וממילא יש לנו כאן נבואה.

כן, על פי תוכנם ולא על פי האישיות החולמת אותם. לאור ההכרה בנבואיות החלומות הרווחת בכל, ניתן להסביר מדוע האמין גדעון לחלום המדייני ואף סיכן את חייו ואת חי נערו.

במקום זה ראוי להדגיש, בהתאם לגישה הנבואית בתנ"ך, כי אין בקרב העם היהודי חכמת פתרון חלומות, בניגוד לאלילים. אמנם הובאו לעיל דוגמאות כיוסף (בראשית מא, כה), ודניאל²³ (ב, כח), אשר פתרו חלומותיהם של המלכים, אך המקרא טורח להדגיש כי אף חלומותיהם, כמו גם פתרונם, מאת הא-ל. כך, הא-ל מגלה לדניאל בחזון את חלום נבוכדנצר ופתרונו (שם ב, טז), והוא מפענח ברוח א-לוקים את כתב הסתרים שנראה על גבי הכותל (דניאל ה, יג ואילך) וכן הלאה. כללו של דבר: לא לפי מפתח וכללים קבועים וכתובים מראש פותר האדם מישראל חלומות, אלא הא-ל מגלה, באופן חד פעמי את הפתרון, ובכך נשמרת הגישה הנבואית ההתגלותית. מגמת המקרא היא להעלות את דרגת החלום למעלת חזון נבואי, בהגבלותיה השונות כאמור לעיל.

החלום בתנ"ך נתפס אפוא, כמכשיר נבואי לדיעת העתיד²⁴ לעיתים כדיבור ישיר בין הא-ל לברואיו ולעיתים כמסר סמלי הדורש פענוח. כאשר פענוח החלום נעשה אף הוא על פי ה', ולא על פי כללי פענוח מוחלטים. אמנם, החלום יכול להופיע אצל כל אדם, אך עם זאת עליו לעמוד בקריטריונים המבררים את מקומו ביחס לציוויים א-לוקיים אחרים.

חלומות נבואיים לכלל האדם

חלום נבואי הוא כלי לנבואה המופיע אצל האנשים המוכשרים לכך, היינו הנביאים²⁵, אך האם ישנו חלום נבואי לאדם שאיננו במדרגת נביא? האם חלום נחשב נבואי מצד החולם או מצד המחלים, היינו הא-ל? בגמרא מובא²⁶:

23. הדמות המיוחדת של דניאל, אשר חי בסוף ימי הנבואה, מעלה שאלות לגבי נושא זה. יש הטוענים כי דניאל היה נביא. כך, לשיטת האברבנאל, בספרו "מעייני הישועה" (מעייני הישועה, מעיין ג', תמר א'), דיוקו של דניאל בפרטי העתידות בדבר חלום נבוכדנצר מלך בבל אודות נפילת ממלכתו, הינו דיוק גדול ומרשים יותר מאשר אצל כל נביא אחר. מן הצד השני, אמנם, ניתן לראות כי התלמוד אינו תומך בדעה זו, וטוען כי חזונותיו היו מתוך חכמתו ולא מתוך נבואה ממש (מסכת מגילה, ג', ע"א; מדן, 2006). דניאל, והשיח סביבו, מבטאים גבול דק בין חלומות נבואיים לחלומות הנובעים מנפש האדם, ואי לכך, דמותו של דניאל תעלה שוב בהקשר של החלומות הפסיכולוגיים "המשמעותיים".

24. הגמרא בהמשך למובא בתורה מכירה בכך שיש אפשרות כי החלום הוא מופע נבואי. כך מובא: "מאן נביאים ראשונים- זה דוד ושמואל ושלמה" (סוטה מח, א). כלומר, המסופר לנו אודות חלום שלמה (מלכים א, ט) והנאמר לו מאת הא-ל - שהבטיחו כי יתן לו לב חכם ונבון, לב לשמע לשפט- כל זה נאמר במסגרת נבואית ממש, ועל כן נכלל בקובץ "נביאים ראשונים". וכך מובא בבביתא (חגיגה ה, ב) "יש מהם רואים בחלום. ויש מהם רואים בחזון. ויש מהם רואים במראה". הנבואה היא דיבור ישיר בין האל ובין הנביא. במשנה זו מפורטות הדרכים בהן מתגלה האל, ואכן הרמב"ם (יסודי התורה ז, ב) מביא להלכה כי ישנן דרגות נבואה שונות, הן בהבחנת משה משאר הנביאים כפי שנראה לעיל והן בהבחנת הנביאים בינם לבין עצמם, והבאנו אותו לעיל.

25. אע"פ שבתנ"ך מובאים חלומות רבים של אנשים שאינם נביאים כגון אבימלך וכו', יש להבחין בין תקופת התנך בה הנבואה הינה חזון נפרץ לעומת תקופת התנאים והאמורים שפסקה נבואה.

חמשה אחד מששים, אלו הן: אש, דבש, ושבת, ושינה, וחלום. אש - אחד מששים לגיהנם, דבש - אחד מששים למן, שבת - אחד מששים לעולם הבא, שינה - אחד מששים למיתה, חלום - אחד מששים לנבואה.

ברכות נו, ב

את היצמדותה של השינה אל נושא החלום יש לפרש, כי מתוך השינה הקרובה למיתה, אשר בה מתאפשר בעצם שחרור הנפש מהגוף, יכולה להופיע נבואה כבתוך חלום לכל אדם בהנחה, אשר היא עצמה מחייבת גם כן שחרור הנפש מהגוף ומהחומר²⁷. משה רבנו היה בדרגה כזו שיכול היה לשמוע דברי נבואה בהקיץ. ואילו שאר הנביאים היו צריכים לשקוע למצב של תרדמה על מנת לאפשר לרוח להשתחרר דיה בכדי לשמוע משהו מעבר לנפשם הפרטית²⁸.

בהמשכה של אותה גמרא מובא דיון בין חכמים אודות סמלים המופיעים בחלום וכיצד יש לפרשם, באופן הקולע לתמונת העתיד אשר סמלים אלו מנסים לרמוז לחלום.

אמר רבי יוחנן: השכים ונפל פסוק לתוך פיו - הרי זה נבואה קטנה. תנו רבנן, שלשה מלכים הם: הרואה דוד בחלום - יצפה לחסידות, שלמה - יצפה לחכמה, אחאב - ידאג מן הפורענות. שלשה נביאים הם: הרואה ספר מלכים - יצפה לגדולה, יחזקאל - יצפה לחכמה, ישעיה - יצפה לנחמה, ירמיה - ידאג מן הפורענות. שלשה כתובים גדולים הם: הרואה ספר תהלים - יצפה לחסידות, משלי - יצפה לחכמה, איוב - ידאג מן הפורענות.

26. מקור דומה לתפיסה זו מצוי בבראשית רבה (וילנא) פרשה יז ד"ה 'ויפל ה': 'רבי חנינא בר יצחק אמר ג' נובלות הן, נובלת מיתה, נובלת נבואה, חלום, נובלת העולם הבא, שבת, רבי אבין מוסיף עוד תורתין, נובלת אורה של מעלה, גלגל חמה, נובלת חכמה של מעלה, תורה". לאור מקור זה ניתן להבין שכוונת המדרש לומר רצונך לטעום טעם מיתה או טעם העולם הבא אלו החוויות בזעיר אנפין על מנת לקבל מושג לתחושות האמיתיות, שכן אין זה הבדל מהותי אלא כמותי (פי 60). לאור זאת אם טעם נבואה בזעיר היא החלום הרי שבחלום יש שמץ נבואה.

27. תפיסת החלום בקבלה וכפי שמנוסחת בספר הזוהר, כרוכה בתפיסת השינה בקבלה. החלומות הם הגיגי נפש בשעת השינה, והיות ובזמן זה הנפש משוטטת במרומים, מחוץ לגוף ולעולם הזה, אזי גם החלומות מתקשרים לעולמות העליונים. הם מביאים משם מסרים שונים. הנחת היסוד בזה היא שנשמות הצדיקים מקבלים מסרים מהמלאך גבריאל, בעוד שנשמות הרשעים מקבלים מסרים מטמאים מהשדים, כוחות ה"סטרא אחרא". (זוהר חדש, מדרש הנעלם, ויצא מז, עב).

28. הרב יעקב מרדן, 'דניאל-גלות והתגלות'. אלון שבות: תבונות, תשסו.

שלשה כתובים קטנים הם: הרואה שיר השירים בחלום - יצפה
 לחסידות, קהלת - יצפה לחכמה, קינות - ידאג מן הפורענות. הרואה
 מגלת אסתר - נס נעשה לו.

ברכות שם

ניתן ללמוד מכאן, כי חכמים העניקו למופעי החלום ותמונותיו דרגת חשיבות גבוהה
 יחסית, כמגלה את העתידות. זאת, בלבוש של סמלים, הדורשים הבנה והעמקה. כך, פסק
 להלכה הרמב"ם²⁹, כי גם לחלום האדם הפשוט משמעויות הלכתיות מעשיות:

מי שנידוהו בחלום אפילו ידע מי נידוהו צריך עשרה בני אדם ששונין
 הלכות להתירו מנידויו, ואם לא מצא טורח אחריהם עד פרסא לא
 מצא מתירים לו אפילו עשרה שוונים משנה, לא מצא מתירין לו
 עשרה שיודעים לקרות בתורה, לא מצא מתירין לו אפילו עשרה שאינן
 יודעין לקרות, לא מצא במקומו עשרה מתירין לו אפילו שלשה.
 הלכות תלמוד תורה ז, יב

הרב קוק מפרש את הדרגות השונות בנבואה ובחלימה, ומבהיר את חזון העתיד:

החלומות הגדולים יסוד העולם הם. המדרגות שונות הן. חולמים הם
 הנביאים, בחלום אדבר בו. חולמים הם המשוררים בהקיץ... חולמים
 אנו כולנו בשוב ה' את ציון. הגסות של החיים החברתיים, בהיותם
 שקועים רק בצדם החומרי, נוטלת את אור החלום מן העולם... עד
 שהעולם מפרפר במכאובים... רק המכאובים הם ייסורי אהבה, הם
 ימרקו את העולם, יבררו לו כמה גדולה היא הטעות של המתפארים
 במציאות הלקויה, בעת אשר רק החלום החופשי, המורד במציאות
 וגבוליה, הוא הוא האמת היותר הווייתית של המציאות. ואז שב חזון
 החלום והיה למחזה ברור. פה אל פה אדבר בו, במראה ולא בחידות...
 אורות הקודש א, עמוד רכו

29. פסיקת הלכה זו מבוססת על דברי הגמרא: "אמר רב יוסף: נידוהו בחלום - צריך י' בני אדם להתיר לו; והוא דתנו
 הלכתא, אבל מתנו ולא תנו - לא; ואי ליכא דתנו הלכתא, אפילו מתנו ולא תנו; ואי ליכא, ליזיל וליכתב אפרשת דרכים
 ויהיב שלמא לבי י', עד דמקלעי ליה עשרה דגמרי הלכתא" (נדריים ח א). דיון מעמיק במקור זה יובא בהמשך.

הרב קוק מסביר שההסמלה והערפול הקיימים בחלומות הנם הודות לכניעה בפני מציאות מוגבלת, חומרית ויומיומית. החלום החופשי פורץ מציאות זו ומאפשרת התעלות אל דרגת נבואה בחלום.

השימוש בסמלים בחלום הנבואי

מובא במדרש:

ארבעה חכמים הם: הרואה רבי יוחנן בן נורי בחלום - יצפה ליראת חטא, רבי אלעזר בן עזריה - יצפה לגדולה ולעשירות, רבי ישמעאל - יצפה לחכמה, רבי עקיבא - ידאג מן הפורעניות.
אבות דרבי נתן, פרק מ; ד"ה 'ארבעה חכמים'

העולה מדוגמא זו ומדוגמאות רבות בש"ס³⁰ הוא כי הנבואה בחלום משתמשת בסמלים על מנת להעביר רעיונות נבואיים. שימוש החלום בסמלים ולא בדיבור ישיר נובע משתי סיבות: הראשונה, משום שהחלום הינו "אחד משישים בנבואה", כלומר המסר הא-לוקי בחלום חלש יותר. חולשה זו באה לידי ביטוי בכך שהמסר סמוי יותר ומסווה במשלים וסמלים.³¹

הסיבה השנייה היא משום שעצם טיב הדיבור הא-לוקי אינו יכול להצטמצם אל תוך דיבור אנושי, המתאר במילים את המסרים הגדולים ויחד עם זאת מכיל את העוצמות הרוחניות של שולח המסר כישות רוחנית. המשל מאפשר הכנסת רעיון גדול ונשגב לתוך מילים מצומצמות מבלי לפגוע בעוצמת המסר, שכן המשל לא מתייחס לדבר עצמו אלא למה שמסתתר מאחוריו. בדומה, נבואות רבות נכתבו בצורה סמלית לא רק כאמצעי מתודי המסייע להעברת המסר לעם אלא כאמצעי להעברת רעיונות נשגבים אשר מילים פשוטות אינן יכולות לבטא, למשל כמעשה מרכבה ביחזקאל.

מעורבות האדם בחלום הנבואי

עד כה ראינו כי חז"ל תפסו את החלומות ככלי נבואי. אמנם, בניגוד לנבואה בה האדם סביל, ניתן לראות במקורות הבאים כי לאדם תפקיד משמעותי בכיוון ההשפעה אליו יופנה החלום. וכך מובא בגמרא:

30. במסכת ברכות בפרק תשיעי ישנם דיונים נרחבים במשמעות החלום וסמליו ואכמ"ל.
31. מקור נוסף לכך הממחיש את ההבדל בין חלום לנבואה ומורה על רמתו הפחותה של החלום מצוי בגמרא: "הנביא אשר אתו חלום יספר חלום ואשר דברי אתו ידבר דברי אמת מה לתבן את הבר נאם ה', וכי מה ענין בר ותבן אצל חלום? אלא אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי, כשם שאי אפשר לבר בלא תבן - כך אי אפשר לחלום בלא דברים בטלים. אמר רבי ברכיה: חלום, אף על פי שמקצתו מתקיים - כולו אינו מתקיים, מנא לן - מיוסף דכתיב והנה השמש והירח וגו'". (ברכות נה, א).

אמר רבי חנן: אפילו בעל החלומות אומר לו לאדם למחר הוא מת –
אל ימנע עצמו מן הרחמים, שנאמר: כי ברב חלמות והבלים ודברים
הרבה כי את האלקים ירא.

ברכות י, ב

מקור זה עוסק במתח בין ידיעת העתיד ליכולת השפעת האדם על גורלו ובחירתו
החופשית נושא הטעון בירור נרחב כשלעצמו. יש לשים לב כי הגמרא נוקטת בעמדה
הדוגלת בכוחות האדם לפעול למען עצמו, בניגוד לדטרמיניזם הנבואי. מקור זה חשוב שכן
הוא מעיד על השקה בין הגישה הנבואית, הרואה את החלום כאמיתי - ואכן עתיד האדם
למות מחר, ובין הגישה המשמעותית המייחסת חשיבות לפרשנות האדם, ואי לכך גם
להשפעת עולמו הפנימי על התחוללות החלום. ועל כך יורחב בהמשך³².

סיגים בחלומות

עד כה ראינו גישה חד ממדית לחלום. במקורות הבאים נראה כי גם חלומות נבואיים
מכילים פרטים מסוימים שאין להם משמעות כלל. דוגמה קיצונית לעקרון זה מובאת
בגמרא (התרגום שלי, י. ר):

אמר ליה רב אחא לרב אשי: שמתיה ושרו ליה בחלמיה מאי? (נידוהו
והתירו לו בחלום מה דינו של החולם), אמר לו: כשם שאי אפשר לבר
בלא תבן, כך אי אפשר לחלום בלא דברים בטלים.

נדרים ח, ב

רב אחא שואל את רב אשי מה דין אדם שנידוהו והתירו הנידוי בחלום, כל זאת מתוך
תפיסתו את החלום כנבואי. הוא משיב כי אכן יש משמעות נבואית לחלום, אך החלום מכיל
גם דברים סתמיים.³³ כמו כן מובא בהמשך אותה סוגיא:

אמר רבי ברכיה: חלום, אף על פי שמקצתו מתקיים - כולו אינו
מתקיים, מנא לן - מיוסף דכתיב והנה השמש והירח וגו'³⁴.

נדרים שם

32. בפרק: "ההתייחסות הבחירית של האדם, והשפעתו על החלום".

33. יש לציין שישנם מפרשים שראו בפסוק זה מקור לסתמיות החלום ככלל ועל כך יפורט בהמשך, ויש שראו בפסוק זה
מקור לדו ערכיות קוטבית בתפיסת החלום במקרא (פידלר, תשס).

34. ראה מפרשים על הפסוק בתורה להבנת הפרטים הבלתי משמעותיים.

לאור זאת מתגלה כי ישנם פרטים בחלום אשר אינם מורים על נבואה עתידית, ומשמעותם סתמית, לצד נבואיותו הכללית של החלום.

החלום הנבואי בהגות הדורות

תפיסת החלום כנבואי לא היתה רק נחלת האמוראים בתלמוד, אלא המשיכה אף בתקופת הראשונים, בה נראות פרשנויות לאזכורי חלומות כתופעה נבואית כפרשנות המקובלת ביד רוב הראשונים לחלומות המובאים בתנ"ך כמובא לעיל. ריה"ל משתמש בספרו "הכוזרי" בחלום מלך כוזר כטיעון לדחיית טענות הפילוסופים אשר הינן טענות לוגיות. מכאן שריה"ל תופס את החלום במעמד נורמטיבי העולה בתוקפו על הטיעון הלוגי³⁵, דבר זה יכול להיות רק אם מקור החלום הנו חיצוני לאדם ונבואי במהותו. הוא מתאר את החלום בספרו, כמלאך המתגלה למלך - היינו חלום נבואי. ספר חסידים, ספרה המרכזי של חסידות אשכנז, מבחין בין חלום אמת, שמקורו במלאך, לבין חלום שווא שמקורו בשד, או בחלומות שמשקפים צרכים פסיים - שגם הם לשווא³⁶. תפיסה זו בופיעה בקיצוניות "בשו"ת מן השמים", לר' יעקב ממרויש, בו המחבר קיבל תשובות לשאלותיו בחלום, עד לימינו אנו בהם מפורסמים ספרים המפרשים חלומות, וספרים המעידים על חלומות נבואיים עתיקים הנוגעים לימינו בנבואתם³⁷. ניתן לזהות תפיסה זו אף בכתבי האר"י הקדוש המעיד כי מלאך מתגלה אליו ומלמד אותו את תורתו.

תפיסת החלום הנבואי ביהדות על גווניה ורבדיה השונים, הינה מרכזית ורחבה עד מאוד. עיתים החלום הנבואי הובן בצורה פשטנית ועיתים בצורה סימלית, אך מכל מקום אין ספק במקורו החיצוני-א-לוקי. חלומות נבואיים לא ניתנו רק לנביאים אלא לכלל האדם, יהודים וגויים כאחד. גם חלום נבואי מכיל משמעויות סתמיות בתוכו אך כנלווה ולא כמרכז. למרות נבואיותו של החלום לא נגרעת מהאדם האפשרות להשפיע על התקיימותו בדרכים שונות.

2. הגישה ה'סתמית'

כפי המוכר כיום, אנשים רבים חולמים חלומות דרך קבע, ויש להניח שכך היו פני הדברים אף בתקופת המקרא³⁸. אולם, מספר החלומות המתועדים הנו נמוך יחסית למספר

35. פיליפס י' (תשל"ט). חלום מלך כוזר כטיעון פולמוסי, משלב, ל"ג, עמ' 89-99.

36. דוגמא נוספת בהערה 21.

37. בזאנסון, י' י: 'זה ינחמנו' ירושלים, תשמד. וכן גרוס, א': 'נבואות מימי הביניים: שלושה מאמרי גאולה לרבי אברהם בן אליעזר הלוי'. ירושלים, התשס.

החלומות הנחלמים. עובדה זו מרמזת על כך שישנם **חלומות סתמיים**, ללא משמעות נבואית או מסר רוחני. חלום כזה שאיננו נבואי, ואיננו נושא בחובו מסר א-לוקי, התגלות, גילוי עתידות וצפונות – אין לו מקום בספר הספרים³⁹. בחלומות מסוג זה נשלל **מקור** החלום כחיצוני לאדם, ומועמד על פנימיותו, כנובע מתוך האדם עצמו. כן נשלל **פשר** החלום כבעל משמעות עתידית או כמקשר לעולמות עליונים. כך נכתב בקהלת:

אל תבהל על פיך ולבך אל ימהר להוציא דבר לפני האלקים, כי האלקים בשמים ואתה על הארץ על כן יהיו דבריך מעטים. **כי בא החלום ברב ענין וקול כסיל ברב דברים.**

קהלת ה, א-ב

החלום מובא בהקבלה לדברי הכסיל המרובים והבטלים. זאת, כהמשך ישיר לפסוק הקודם "אל תבהל על פיך". רש"י על אתר מסביר שכשם שהכסיל מרבה בדברים המובילים לדברי כסילות, כך חלומות האדם באים עליו מתוך הרהורים רבים במהלך היום. על המילים "כי בא החלום" מוסיף הראב"ע:

כשיהיה החלום מעורב מעניינים רבים ידוע שהוא מתעורבת המאכלים והתגבר אחת מן הארבעה שרשים **לא יהיה לו פתרון ולא יורה על טוב או רע כי הבל הוא.** כן ידמה הכסיל שירבה דברים וכל המרבה דברים בכל מקום מביא חטא אף כי במקום המוכן להזכיר שם הגבוה בו תמיד.

ראב"ע שם

כלומר, האבן עזרא אינו מייחס חשיבות מרובה לחלומות, לא לטוב ולא לרע, ובעצם מבטל משמעותם⁴⁰. הרב שלמה אבינר⁴¹ מסביר כי כשם שהכסיל מרבה בדברים בטלים, בערבוביה של מלל רב, כך גם החלום מהווה מעין ערבוביה של טוב ורע, של משמעות

38. ואכן המדרש שואל: "ופרעה חולם, וכל הבריות אינן חולמין אתמהא, אלא חלום של מלך של כל העולם כולו הוא" (בראשית רבה (וילנא) פרשה פט, ד). אנו נלמד מכך שרק חלומות חשובים נכתבו, למרות קיומם של חלומות רבים אחרים.

39. ניתן להסביר את העדר אזכור החלומות למרות משמעותם הנבואית של כלל החלומות הנחלמים, מתוקף העדר מסר לדורות. אפשרות זאת קלושה בעיני כיוון שלקשר נבואי רוחני נדרשת רמה רוחנית בסיסית אשר נעדרת מן ההמון בכללו, וכן מתוקף קיומן של גישות הסוברות כי נבואה ישנה רק בישראל ואילו חלומות הנם תופעה אוניברסלית.

40. **הערת המערכת:** הראב"ע אינו טוען כי זהו טבעם של כל החלומות, אלא רק של חלקם – כאשר "מתגבר אחד מן הארבעה שרשים" ו"תעורבת המאכלים". (ע.ב.)

41. אבינר, הרב ש. פירוש על קהלת. בית אל, תש"ס.

והבל. "אי אפשר לחלום בלא דברים בטלים" (ברכות נה, א). החלום אינו נובע מהשכל. הוא התפרצות של דמיונות, רגשות ודומה לפטפטת המופרזת של הכסיל, המחוסרת כל צנזורה (בניגוד לפרויד). ספר קהלת, אם כן, פותח את פרקו החמישי בהצהרה ברורה אודות השקפתו בנושא החלומות. אין כאן התייחסות חיובית ומאדירה לחלומות – לא כדברי נבואה ולא כדבר הלא-מודע, אלא כסמל לדבר הבל.

התעלמות מוחלטת ממשמעות החלום באה לידי ביטוי נוסף במקורות התלמודיים לפיהם כאשר מופיע החלום שלו השלכות מעשיות בנושאים משפטיים. גם אם יש יסוד לאמון עקרוני בחלום אין הוא משפיע לשום כיוון ואינו משמש כלי כחלק ממכלול השיקולים להכרעה בשאלה ההלכתית העומדת על הפרק, כפי המובא בתוספתא:

אדם שהיה מצטער איכן מעשר שיני של אבה, בא איש חלום אמרי לו
כך וכך הן במקום פלוני הן זה היה מעשה ומצאו שם מעות ובאו
ושאלו את חכמים ואמרו הרי אילו חולין **שדברי חלומות לא מעלין**
ולא מורידין.

תוספתא, מעשר שני ה, ט

ההלכה היא הביטוי המעשי החזק ביותר בחז"ל ואי לכך, ניתן להתייחס לטקסט זה כראייה להשקפתם הכללית של חז"ל בנוגע לחלומות - כנטולי משמעות פנימית ומעשית⁴².

החלום כביטוי לגירויים חושיים

כך אומר הנביא:

והיה כחלום חזון לילה המון כל הגוים הצבאים על אריאל, וכל צביה
ומצודתה והמציקים לה. והיה כאשר יחלום הרעב והנה אוכל והקיץ
וריקה נפשו, וכאשר יחלום הצמא והנה שתה והקיץ והנה עיף ונפשו
שוקקה, כן יהיה המון כל הגוים הצבאים על הר ציון.

ישעיהו כט, ז

42. בניגוד לאמור לעיל החולם אכן הסיק משמעות נבואית שנמצאה נכונה, אך למרות זאת חז"ל סרבו להתייחס לחלום כן. הניגודיות בין החולם לחז"ל רק מקצינה את גישתם לחלום כסתמי, בעקירת המשמעות ההלכתית מעשית, וממילא נבואית. לשיטות אלו יש להבין בין חלום נבואי שהוא דרך התגלות הא-ל לנביאיו, לשאר החלומות אשר נעדרים משמעות כל שהיא.
הערת המערכת: ייתכן שיש להתייחס למקור זה לאור היחס העקרוני לפסיקת הלכה על פי נבואה: אף על פי שמדובר בחלום נבואי מובהק, אין להשליך מכך על קביעת ההלכה למעשה. (ע.ב.)

הנביא מנבא נבואת זעם על הגויים אשר פגעו בישראל, כי ייענשו על מעשיהם. המעניין הוא השוואת הנביא את גורל גויים אלו למשתקף מהחלום: כמו שהחלום איננו ממשי כך גם מציאות הגויים הללו לא תהיה ממשית עלי אדמות לאחר מימוש הנבואה על ידי ה'. כפי פירוש מצודת דוד על אתר: "המון העמים הבאים בצבא על ירושלים יהיו כחלום הנראה בלילה שאין בו ממש". תמונות החלום אינן מסמנות את המציאות האמיתית, כפי שמסביר הנביא דרך משל הרעב והצמא, אלא משקפות את טרדות האדם טרם לכתו לישון, ובדומה לכך מפרש הרד"ק:

והיה כאשר יחלום - כמו שהאדם רעב שישין ובשנתו רואה שהוא אוכל והוא מה שהיה מהרהר בעוד שהיה ער, והנה בהקיצו ריקה נפשו כמו שהיתה קודם השינה, כי כל חולם לא ימצא דבר בהקיצו מכל מה שהיה חולם...

רד"ק שם

כך, לא רק שהחלום, כפי שמתואר על ידי הפסוקים והפרשנים, הנו דבר שאין בו ממש, אלא גם תמונותיו הן תוצאה של גירויים חיצוניים-פיזיים, או של טרדות היום.

הרמב"ם בהתייחסותו לחלום קישרו לכוח הדמיון, הנמנה בין חמש כוחות האדם. וכך הוא כותב:

והחלק המדמה - הוא הכוח אשר יזכור רישומי המוחשים אחר העלמם מקרבת החושים אשר השיגום וירכיב קצתם אל קצתם ויפריד קצתם מקצתם, ולזה ירכיב זה הכוח מן העניינים אשר השיגם עניינים אשר לא השיגם ... כמו שידמה האדם ספינת ברזל רצה באויר וכו' והרבה מאלו הנמנעות ירכיבם הכוח המדמה...

שמונה פרקים, פרק א

הרמב"ם סובר שבחלום הטבעי הדמיון עלול לקחת מרכיבים יסודיים, המוכרים לאדם בחיי הערות, ולעשות מהם הרכבים שונים, אשר לבסוף ייצרו תמונה משונה האופיינית לחלומות, אשר איננה בעלת כל משמעות מעבר לכך. בהתאם לזה הוא מוסיף במקום אחר, כי הכוח המדמה מתבסס על התכנים שהטרידו את האדם במהלך היום –

כי הדבר אשר האדם בעת יקצוהו ושימוש חושיו עסוק בו מאוד, שקוע בו ומשתוקק לו הוא אשר פועל בו הכוח המדמה בעת השינה. מורה נבוכים חלק ב, לו

מוסיף על כך הרמח"ל:

בהיות האדם ישן וכוחותיו נחות והרגשתו שקטה והשכלתו... נחה
ושוקטת ורק הדמיון לבדו יפעל וילך ויצר עניינים ... משארית מה
שנצטייר בו בעת היקיצה... מן האדים והעשנים העולים אל המוח, אם
מן הלחות הטבעיות ואם מן המאכלים וזה עניין החלומות אשר לכל
בני האדם...

דרך ה' חלק ג, א

ניתן, אפוא, להבחין בגישה מסויגת כלפי החלומות הטבעיים, הפשוטים שאינם נבואיים
כחלומות סתמיים, בטלים ומבוטלים. ביטול זה יכול לנבוע מכך שמקור החלום הנו ממצב
פיזי-חושי, מטרדות היום או מדמיונות, אשר אין להם כל קשר לשכל, לרגש או למחשבות
הפנימיות. כפי שרמז על כך המהר"ל בכך שציין שהדמיונות של החלום עולים, עת נחים
שאר כוחות הנפש והרוח של האדם.

3. הגישה המשמעותית

תפקיד נפש האדם כמחולל החלום

ישנם מקורות רבים אשר ניתן להסבירם לאור ההבנה כי החלום מקורו בנבכי הנפש
הפנימיים ומכאן סגולת השפעותיו על האדם ואופיו המיוחד. חלומות אלה יכוננו להלן
חלומות משמעותיים. יש שרצו לפרש את כלל המקורות אם התנכיים ואם החז"ליים
כמשמעותיים (פסיכיים) בלבד. ובניגוד למתואר לעיל.

סולה⁴³ טוען כי גם חלום נבואי כחלום אבימלך נובע מפחדים פנימיים. אבימלך איננו
מעוניין לקחת את שרי לאשה בהרגישו כי מעשה זה איננו ראוי. הוא מדחיק את חרדותיו
ופועל לאור הצו המלכותי המייעד את שרי לאשתו. אולם הסתייגותו הרגשית מתורגמת
לחלום בו הא-ל מורה לו להימנע ממעשה זה. ברוח זו מפרש את כלל החלומות הנבואיים
כחלום יעקוב ועוד.

לוי⁴⁴ מסביר כי תפיסת חז"ל את החלומות הייתה תפיסה משמעותית, היינו כבאה
ממקור פנימי לאדם. לטעמו, התייחסויות חז"ל, על פניו, לחלום כנבואי באות על רקע

43. סולה, ב.ז.: 'פּשֶׁר חֲלוּמוֹת בְּמִקְרָא', מבוּע 7, (תשל), עמ' 129-122.

44. לוי, י: 'משמעות החלום בפסיכולוגיה המודרנית וביהדות' מגוון דעות והשקפות בתרבות ישראל ה, תשס"ה, ע"מ
17-34.

התפיסה האלילית הרווחת באותה תקופה⁴⁵, אך הם עמלו על הנחלת תפיסת החלומות כפנימית ולא כנבואית אלילית.

במקרים מסוימים חז"ל ביקשו לייחס את ההרגשות הסובייקטיביות השונות, עימן התעוררו אנשים מחלומות שונים (דכדוך, שמחה, פחד וכו') – לא לנבואה, התגלות א-לוקית או למשמעות הלכתית-מעשית, אלא לרחשי הנפש. זאת, בעיקר לאור העובדה שפסקה נבואה בתקופתם, כמו גם חפצם להרחיק את הציבור מדרכי עובדי האלילים. בעקבות חלומות רבים, אשר עוררו תחושות עוצמתיות ולעיתים קשות, בקרב חולמיהם, הסדירו חז"ל דרכי הנהגה ליחיד, בכדי לשחררו מן אותן המועקות. ניתן לומר כי תקנות אלו משקפות את יחס החכמים לחלומות כיצירה פנימית של האדם (לוינ, תשסה). אחד המשפטים הנאמרים במסגרת טקס הטבת החלום על ידי בית הדין כלפי חולם החלום הוא "שבע זמנין ליגזרו עלך מן שמיא דלהוי לטבא, ויהו לטבא" (שבע זמנים יגזרו עליך מהשמים שיהיו לטובה, ויהיו לטובה)⁴⁶.

הרב קוק מסביר, כי הטבת החלום תהיה באופן טבעי, אם ישכיל האדם להבין את החלום באופן אחדותי, כחלק ממכלול המציאות האחדותית. מציאות זו כוללת את כוחות הטבע הגשמיים והרוחניים, כוחות הנפש של האדם, הרהורי הלב וכוחות הדמיון, המחוללים את החלום. אם יבין האדם שאחד הם, כפי שמייצג המספר שבע (שבע זמנין), ושהם כולם מאת הא-ל, "כולם אחוזים בארג אחד, העבר ההווה והעתיד" אזי הבנה זו עצמה תהיה לו לעזרה להרמת מצבו. זאת, לאור הבנתו כי מצבו "בכללו ובפרטיו...מחובר בלולאות עם כל המציאות הגדולה והרחבה". (עין אי"ה ברכות ב, עמ' 340)

בעיון מעמיק בפסוק המובא בספר במדבר "בחלום אדבר בו" (יב, ו) המבאר את יחס הא-ל לשאר הנביאים לעומת משה רבינו, ניתן לראות כיצד הגישה המשמעותית משתלבת בו ומאירה בו פן נפשי מיוחד. אמנם הדברים נתבארו ברמה הנבואית ה"קונקרטי" אך

45. וכך מובא בגמרא "אמר רבי חנן: אפילו בעל החלומות אומר לו לאדם למחר הוא מת - אל ימנע עצמו מן הרחמים, שנאמר: כי ברב חלמות והבלים ודברים הרבה כי את האלקים ירא". (ברכות י, ב) הגמרא נוקטת, באופן פשוט, בעמדה שבעל החלומות הוא מפרש חלומות נבואיים במקצועו. אי לכך, יש להניח כי דבר זה קיים במציאות חייהם של בני התקופה, ומהווה את אמונת ההמון (לוינ, תשסה). דוגמה נוספת לתפיסת החלום כנבואי בימי חז"ל בציבור הרחב עולה מן המקור הבא: "שוב מעשה בריבה (נערה) אחת שנשבת ונטלה יונוי אחד והיתה מתגדלת ובאת בתוך ביתו. בא לו בעל החלום ואמר לו הוצא ריבה זו מתוך ביתך. אמרה לו אשתו אל תוציאנה. שוב בא לו בעל החלום אמר לו אם אין אתה מוציאה הריני הורגך. עמד והוציאה והיה מהלך אחריה. אמר אלך ואראה מה יהא בסופה של ריבה זו. כשהיא הולכת בדרך צמאתה וירדה לשתות מים על המעיין. כיון שהניחה ידה על הכותל יצא עליה נחש ונשכה ומתה והיתה צפה על פני המים. ירד ונטלה והעלה וקברה ובא ואמר לאשתו עם זה שאת רואה לא כעס עליהם אלא אביהם שבשמים" (אבות דרבי נתן פרק יז). מקור זה הוא דוגמה לסיפורים הבנויים על מרכיבים מקראיים (חלום פריעה). סיפור זה מעלה שאלות רבות מה היתה הבעיה בהחזקת הריבה, הכיצד אשת היווני מתגדלת להוצאת הריבה בניגוד לעניינה המובהק להוצאתה כמאיימת על מעמדה כגבירת הבית שהרי הריבה מתגדלת והולכת. לאור שאלות אלה נראה כי סיפור זה הינו מדרשי, הבא ללמדנו מוסר ואין חשיבות לקיומו המציאותי. לעומת זאת גם בשימוש משלים חייב הממשיל להשתמש בכלים הידועים לשומע (שרלו, הר' י'): 'אחריך נרוצה - פירוש על שיר השירים'. תל אביב, תשסג) ומכאן שבימי חז"ל חלום נבואי הוא דבר מצוי ומקובל.

46. ראה שו"ע או"ח סימן רכ ובנושאי כלים שם.

ברמה העמוקה יותר ניתן להבינם כדבר הא-ל, אשר מדבר מתוך האדם- לא ככוח חיצוני טרנסנדנטי אלא גם כקול פנימי, בבחינת "ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם" (שמות כה, ח). תפיסה זו הבאה לידי ביטוי בגישת הרב קוק, מביאה את הפן הפנימי והחיצוני גם יחד של הא-לוקות, כהווייה אינסופית (חיצונית לעולם) אשר מצטמצמת לתוך הסופיות, לתוך העולם- "כי אני ה' בקרב הארץ" (שמות ח, יח). כך, הא-ל לא רק מדבר עם האדם מחוצה לו, כמין שומר ומשגיח חיצוני ומרוחק, אלא אף מתוכו: ככל שהאדם מתעלה ומזדכך בנפשו, במידותיו וברוחניותו, כך הוא מתחבר יותר לעצמיותו ופנימיותו ובעצם לנשמתו, הנחשבת כחלק א-לוק ממעל:

כששוכחים את מהות הנשמה העצמית, כשמסיחים את הדעת מלהסתכל בתוכיות החיים הפנימיים של עצמו, הכל נעשה מעורב ומספק. והתשובה הראשית שמאירה את המחשכים מיד, היא שישוב האדם אל עצמו, אל שרש נשמתו ומיד ישוב אל הא-לוקים, אל נשמת כל הנשמות...⁴⁷

אורות התשובה פרק טו, י

האדם הבחירי והשפעתו על החלום

ניתן להצביע על כך שבחירתו החופשית של האדם ומעשיו עשויים להשפיע על פרשם של החלומות. שמואל בחולמו חלום רע היה אומר "חלומות השווא ידברו", אולם כשהיה חולם חלום טוב מיד היה אומר "וכי חלומות השווא ידברו?!". (ברכות נה, ב). כלומר, שמואל מרמז לחשיבות הפשר שהאדם מעניק לחלום.

באותה סוגיה מסופר כי בעבור חלומות זהים של שני חכמים, פותר החלומות, בר הדיה, היה מפרש פרשנויות שונות על פי התשלום שהיה מקבל, כאשר כל אחת מפרשנויותיו אכן התממשה במציאות. הוא נשא עימו פתק "כל החלומות הולכים אחר הפה" (ברכות נה, א) פתקו מעיד על כך שהפרשנות שהאדם נותן לחלומותיו היא שתקבע את עתידו. אין זה בבחינת הענקת כוח עליון לאדם החולם, כאילו היה נביא או מחולל נסים, אלא מתוך הבנה כי בדרך בה אדם רואה את עצמו, ואת פנימיותו המשתקפת בחלום, בה ילך. "כל החלומות הולכים אחר הפה שנאמר: ויהי כאשר פתר לנו כן היה" (שם).

יש כאן דמיון לפירוש שנותן יונג למונח 'חלום פרוגנוסטי' – לא כאל חלום נבואי ממש אלא כחלום המשקף את התכנית הנפשית הכללית של החולם, שיכולה גם, בהסתברות גבוהה, לשקף את אשר יקרה לו. שיקוף זה יכול לנבוע, ברמה הפשוטה, מאמונת החולם בפשר חלומו כ'נבואה המגשימה את עצמה', אך ברמה העמוקה יותר, יכול לרמוז לכך

47. ואולי זה ההסבר למדרש שכליותיהם של האבות גילו להם תריג מצוות (בראשית רבה פרשה סא ד"ה ויוסף אברהם).

שהפשר שנותן האדם לחלומותיו הינו השלכה של הלא מודע שלו הפועל, באותו האופן ובאותה מידה, גם בחלומותיו. בלא-מודע מונחת ההבנה מהי התכנית הנפשית של האדם, דבר המאפשר חיזוי של התנהגויותיו העתידיות. על כן על החולם להכיר מתוך חלומותיו את עולמו הפנימי ולהבין מכך מה נדרש ממנו.

בהתאם לכך וביתר העמקה, מפרש הרב קוק את דברי חז"ל "חלמא דלא מפשר כאגרתא דלא מקריא" (חלום שלא נפתר כאיגרת שלא נקראה) (ברכות נה, א): "מכתב הנשלח לאדם, מעיד על רצון השולח, שמקבל המכתב יפעל בצורה כלשהי, ישיג בכך מטרה מסוימת. אם מקבל האיגרת אינו מתייחס לאיגרת, אינו מנסה להבין את מהות הכתוב, את רצון השולח, "יוסיף בעל החפץ (= הרצון, קרי: רצון השולח – י.ר.) לעסוק בהגעת החפץ על ידי סבות אחרות. כן החלומות, כיוון שהם חק קבוע בטבע הנפש, אי אפשר שלא תהיה להם תעודה... להכשיר את נפש האדם אל העתיד לבא עליהם" (עין אי"ה ברכות ב, עמוד 266-267).

עפ"י דברי הרב, ישנה התגלות מסוימת של הא-ל אל האדם, לא מהבחינה הנבואית הקונקרטיית, אלא מבחינת השגחת הא-ל וצפיותו מבני האדם. הא-ל מכוון את האדם, בעזרת ניסיונות שונים וחוויות שונות העוברים עליו, להתקדמות פנימית נפשית ורוחנית. האדם יכול לבחור להתייחס לאירועי חייו כאותות ממעל, או להתעלם מהם ולשקוע בשגרת היומיום. החלום מהווה "חדירה" מסוימת של דבר הא-ל אל נפש האדם.

כל זאת, בתנאי שהאדם אכן מעניק פשר ומשמעות לחוויותיו, לאירועי חייו וכן לחלומותיו. אלה יכולים, בבחירתו החופשית, להיוותר גם כן ללא משמעות, אך בסופו של דבר, רצון הא-ל מהאדם יגיע אליו "על ידי סבות אחרות". חיבור עבודת השכל לכך, קרי: פענוח החלומות והבנת תוכנם ומטרתם, הוא בעצם "ההוצאה מן הכוח אל הפעל את הסתגלות הנפש למצב העתיד לבוא עליו על ידי החלום... על ידי סבת החלום שייטיע לזה". האיגרת תיוותר אותה האיגרת, אמנם במידה והיא לא נקראה, יתגלה רצון שולח האיגרת (הא-ל) בנסיבות אחרות, עד שישכיל האדם להפנים ולהעמיק בפנימיות.

דברי הרב דומים מאוד להשקפתו של יונג בדבר שאלת החלום המרכזית: 'לשם מה?' ישנו תהליך התפתחות העצמי, שכל הדרכים מובילות אליו, ויכול האדם לבחור להתקדם בעזרת החלום- ככלי נוסף נושא מסרים. 'דבר העתיד' של הרב קוק ואלמנט הפרוגנוסטיות של יונג, מבטאים שניהם את הרעיון כי אלה הם חלק מהתכנית הנפשית של העצמי, הרואה את עתידה, והמשתבצת בכלל תהליך האינדיווידואציה, המתקיימת בתוך החלום. מקור נוסף המבהיר את גישת חז"ל לחלום הנפשי מובא בגמרא:

אמר רבי יונה אמר רבי זירא: כל הלן שבעת ימים בלא חלום נקרא רע,
שנאמר: (משלי יט) ושבע ילין כל יפקד רע, אל תקרי שבע אלא שבע.
אמר ליה רב אחא בריה דרבי חייא בר אבא, הכי אמר רבי חייא אמר

רבי יוחנן: כל המשביע עצמו מדברי תורה ולן - אין מבשרין אותו בשורות רעות, שנאמר: ושבע ילין כל יפקד רע. ברכות יד, א

יש לשאול: מדוע אין מבשרים ללומדי התורה בשורות רעות? אדרבא, גילוייה מאפשר לאדם לנסות לבטלה על ידי תפילה⁴⁸ ומעשים טובים, ומדוע נמנעת זכות זו מהלומדים תורה?

מכאן נראה לומר כי לימוד התורה מונע מאדם חלומות רעים (אך לאו דווקא בשורות רעות) לאור השפעת הלימוד על האדם כדבר מעדן ומרגיע. העיסוק בדברים מופשטים מנתק את האדם מהרהורי העולם הזה ועל כן אין לאדם הרהורים רעים שמתוכם יראו לו חלומות שהרי "אין מראים לו לאדם, אלא מהרהורי לבו"⁴⁹ (ברכות, נה, ב). בדומה, אדם שאיננו חולם חלומות⁵⁰, מראה בעליל על ניתוקו שלו מחוויות רוחניות ומניתוק העולם הרוחני שלו, ועל כן איננו מתחבר לחלקים הפנימיים והעמוקים שלו אשר הם מקור החלום. אדם השקוע בהבלי העולם הזה נקרא רע. לאור פרשנות זו מקור החלום הוא מחלקיו הפנימיים של האדם הבאים לידי ביטוי בזמן השינה, ועל כן החלום הנו משמעותי בשיקוף מצבו הנפשי.

קהלת ראה אף הוא כי הרהורי האדם הם הבסיס לחלום, "כי בא החלום ברב ענין..." (קהלת ה, א) ועל עקרון זה מתבסס דניאל בבואו לנבוכדנצר המבקש ממנו לגלות לו גם את פתרון חלומו וגם את החלום עצמו. נבוכדנצר חולם חלום ומרוב בהלה שוכח אותו. דניאל בגלותו למלך חלומו מגלה לו גם את מקור ידיעת הפתרון - "אנתה מלכא רעיונך על משכבך סלקו"⁵¹ (דניאל ב, כט). עקרון דומה מובא בגמרא:

אמר ליה קיסר לרבי יהושע ברבי חנניא: אמריתו דחכמיתו טובא, אימא לי מאי חזינא בחלמאי! (אומרים שאתם חכמים הרבה, אמור לי מה אראה בחלום)

48. כדברי המדרש במדרש תנחומא (נשא טז): "איש חרבו על ירכו, מה ראה הירך להזכר כאן, אלא אפילו אדם רואה בחלומו החרב שלופה נתונה על צוארו וקוטע את ירכו, משכים בבקר והולך לבית הכנסת, מפחד בלילות, מפחד שראה בלילות בחלומו, ורואה את הכהנים נושאים כפיהם, החלום רע מתבטל ממנו, לכך נאמר מפחד בלילות, לכך אמר הקב"ה למשה הזהר לאהרן ולבניו שיהו מברכין את בני ישראל".

49. היגד זה מכיל סתירה פנימית: מחד הניסוח 'אין מראים לו לאדם' מבטא את המקור החיצוני של החלום, ומאידך ההתייחסות אל הרהורי הלב כבסיס לחלום, מבטאים את המקור הפנימי של החלום. ניתן לומר כי חז"ל ביטאו בכך את מלחמתם באמונה כי החלום הוא מקור נבואי כפי שהיה מקובל לחשוב בזמנם. עיין בהרחבה בתת כותרת "תפקיד נפש האדם כמחולל" בפסקה המתחילה ב "סולה טוען".

50. מבחינה מדעית כולנו חולמי חלומות כל לילה אך השאלה אם האדם בערותו זוכר את החלום.

51. אתה המלך רעיונך (מחשבותיך) על משכבך עלו (תרגום), ועיין עוד בר' מידן עמ' 32 באפשרות לפירוש שלא לפי התפיסה כי דניאל היה נביא.

אמר ליה: חזית דמשחרי לך פרסאי וגרבייך, ורעייך כן שקציי בחוטרא דדהבא (אמר לו: תראה שהפרסים משתמשים בך לעבודות מלכך ואתה קשור בחוט של זהב).

הרהר כוליה יומא, ולאורתא חזא (הרהר כל היום ובלילה ראה).

אמר ליה שבור מלכא לשמואל: אמריתו דחכמיתו טובא, אימא לי מאי חזינא בחלמאי! (אומרים שאתם חכמים הרבה, אמור לי מה אראה בחלום)

אמר ליה: חזית דאתו רומאי ושבו לך, וטחנייך בך קשייתא ברחייתא דדהבא. (תראה שיבואו רומאים וישבו אותך ותטחון תמרים בריחי זהב).

הרהר כוליה יומא ולאורתא חזא (הרהר כל היום ובלילה ראה).

ברכות נו, א

רבי יהושע ושמואל לא ידעו מה יחלמו המלכים אך כיוון שהמלכים פנו אל חכמתם ולא אל נבואותיהם, השתמשו בהרהורי האדם המחוללים את החלום. בהקדמה הובאה גישתו של פרויד כי הפחד הוא מקור לחלומות⁵². נראה, כי החכמים השתמשו בעקרון זה על מנת לגרום למלכים לחלום מסוים. אם ההרהור הרגיל ביום היה מביא את החלום אזי היו יכולים רבי יהושע ושמואל להשתמש בסיפורים מוזרים בלבד. ואולם, הם לא נהגו כך, למרות הסכנה שבהעלאת המחשבה בפני הקיסר על נפילת שלטונו.

מכאן נראה, כי בעיקר ההרהורים הנוגעים לנפש האדם (כדוגמת הפחד), שאינם סתמיים בלבד, יעוררו בודאות את החלום, ודבר ברור הוא שכל שלטון עריץ מתעסק רוב זמנו בשמירת שלמות מלכותו, מתוך הפחד לאובדנו. באותו עקרון ממש השתמש דניאל כאמור לעיל.

עקרון דומה מופיע בגמרא המבחינה במצב הרוח כגורם המשפיע על החלום. כך מובא על הפסוק "ולשמחה מה זה עושה" (קהלת ב, ב):

זו שמחה שאינה של מצוה. ללמדך שאין שכינה שורה לא מתוך עצבות ולא מתוך עצלות ולא מתוך שחוק ולא מתוך קלות ראש ולא מתוך שיחה ולא מתוך דברים בטלים, אלא מתוך דבר שמחה של מצוה, שנאמר ועתה קחו לי מנגן והיה כנגן המנגן ותהי עלי יד ה'.
אמר רב יהודה: וכן לדבר הלכה. אמר רבא: וכן לחלום טוב.

שבת ל, ב

52. וראה גם סולה, תשל, עמ' 122 המפרש חלומות רבים על פי עקרון זה.

הגמרא מציינת את שמחת המצווה כתנאי לנבואה ורבה משווה את החלום לנבואה, הדורש גם הוא שמחה של מצווה. ניתן לומר כי בסיס ההשוואה הוא היות החלום נבואי, וכמצב הרוח לנבואה כך מצב הרוח לחלום. כלומר, עפ"י אפשרות אחת לפירוש הנאמר, רבא תופס את החלום כנבואי.

אולם, אם אכן זהו הבסיס, מה חידש רבא בדבריו? עיון בחלקי המדרש שלעיל יסייע בהבנת הפירוש. המדרש משתמש בפסוק מספר מלכים בו אלישע מבקש שיביאו לו מנגן שינגן לפניו על מנת להפיג כעסו ורוח הנבואה תוכל לשרות עליו. מקור נוסף בתנ"ך, בו אנו מוצאים שימוש במנגן להשפעה על מצב רוחו של אדם במצוקה, הוא בשמואל א' בנגינת דוד לשאול אחר מלחמת עמלק, בה התבשר שאול על הפסדת מלכותו. מרגע זה סרה ממנו רוח א-לוקים והמנגן (דוד) היה משיב לו אותה על ידי הנגינה. שאול לא היה נביא, שהרי התקשרות ה' עמו הייתה בתיווכו של שמואל, ולכן כשנתנבא כסימן לכינון מלכותו, שאול העם "הגם שאול בנביאים" !

אם כן, יש להניח כי הניגון לא השיב לשאול רוח נבואה, אלא השיב את נפשו למצב נורמלי המהווה בסיס לתפקוד יציב ושקול לו זקוק כל אדם, וכל שכן מלך. כפי שבא לידי ביטוי בדבריו של ריש לקיש:

ריש לקיש אמר: כל אדם שכועס, אם חכם הוא - חכמתו מסתלקת ממנו, אם נביא הוא - נבואתו מסתלקת ממנו... וכתוב: ועתה קחו לי מנגן והיה כנגן המנגן ותהי עליו יד ה'.

פסחים סו, ב

כלומר, אלישע שכעס נזקק למנגן על מנת להשיב נפשו ולהתנבא. השקט הנפשי נדרש למספר תפקידים, ביניהם נבואה, וגם לחלום, המשקף את מצבו הנפשי של האדם. לאור כל זאת ניתן להציע אפשרות נוספת להבנת דברי רבא, לפיהם שמחה של מצווה מועילה לחלום: חידושו של רבא הוא, שישנם מספר דברים הדורשים מצב נפשי מסוים: נבואה ככלי להתקשרות חיצונית והחלום כמבטא את מצבו הנפשי של האדם. בכדי שיהיה חלום טוב, על האדם להיכנס לשנתו מתוך שמחה של מצווה. מכאן משתמע כי חידושו של רבא מבטא את הפן הנפשי בגישה המשמעותית, הגורסת שההתרחשויות הנפשיות והרגשיות תחוללנה את תמונות החלום.

הרב קוק מחזק הנחה זו, בדבר השפעת מצב הרוח והנפש על החלומות. הוא מסביר את המשפט "ג' צריכין רחמים...חלום טוב..." (ברכות נה, א). לדבריו, אנשים אינם חשים צורך להתפלל על החלומות, ובכך הם שוגים:

כי מצב החלום פועל הרבה על האדם, השינה היא חלק אחד מחלקי חיי האדם, וכשהיו חלומותיו טובים הלא יעבור עליו חלק מחייו מלאים נחת וקורת רוח, שלבד חיי שעה טובים יפעלו גם כן על מצב הגוף והנפש... כיון שהם נוטלים מקום בחיים, וודאי הם צריכים רחמים... ונקשרים יפה אל המצב המוסרי...

עין אי"ה ברכות ב, עמוד 260

חידושו של הרב קוק הוא בהבנת תפקיד החלום גם כבר השפעה רבה על החיים המוסריים וגם כחוויה משמעותית בחיי היום יום של האדם, המשפיע לא רק בזמן השינה אלא גם בזמן היקיצה. חשיבות זו היא המצריכה תפילה, שהרי על דברים טפלים לא נתפלל. בחידושו זה מפליג הרב קוק מעבר לתפיסת הפרט אל תפיסת האדם בתוך הכלל. ההלכה מנחה כיצד להתמודד עם החלומות הרעים המבעיתים כל אדם, בין אם הוא חושב כי החלום נבואי סתמי או משמעותי. ההלכה פוסקת כי יש לשאת תפילה טרם השינה ונוסחה מובא בתלמוד "הנכנס לישן על מיטתו אומר... ואל יבהלוני חלומות רעים והרהורים רעים..."⁵³. וכן נוסחה תפילה למי שביעתו חלומות רעים בשנתו המובאת בירושלמי⁵⁴.

על תפילות אלו ניתן לשאול מספר שאלות: אם חלום הוא נבואה, (כפי שגורסת הגישה הנבואית) מה תעזור התפילה על החלום לפני השינה או לאחריו? ! הרי על האדם להתפלל על הגזירה הספציפית. בנוסף, קבלת נבואה היא דבר גדול בין אם היא רעה בין אם היא טובה שהרי זהו תהליך התקשרות עם הא-ל, ומדוע אם כן לבקש על אי-הופעתה? ולבסוף, עצם ההודעה על הגזירה הרעה מאפשר לאדם לחזור בתשובה ולהשפיע על ביטולה, אם כן מדוע מבקשים אנו - "ואל יבהלוני...חלומות רעים"? ובלשון ה'שפת אמת' בפירושו לתלמוד: "נ"ל היינו חלום צודק אפילו אינו טוב מכל מקום ההודעה טוב הוא כדי שיבטל הגזירה על ידי תשובה ותפלה"⁵⁵.

53. "הנכנס לישן על מיטתו אומר משמע ישראל עד והיה אם שמוע. ואומר ברוך המפיל חבלי שינה על עיני ותנומה על עפעפי ומאיר לאישון בת עין. יהי רצון מלפניך ה' אלקי שתשכיבני לשלום, ותן חלקי בתורתך, ותרגילני לידי מצוה, ואל תרגילני לידי עבירה, ואל תביאני לידי חטא, ולא לידי עון, ולא לידי נסיון, ולא לידי בויון, וישלוט בי יצר טוב ואל ישלוט בי יצר הרע ותצילני מפגע רע ומחללים רעים ואל יבהלוני חלומות רעים והרהורים רעים, ותהא מטתי שלמה לפניך, והאר עיני פן אישן המות, ברוך אתה ה' המאיר לעולם כולו בכבודו" (ברכות ס, ב).

54. "רבי יונה בשם רבי תנחום בי רבי חייא זה שהוא רואה חלום קשה צריך לומר יהי רצון מלפניך ה' אלקי ואלקי אבותי שיהו כל חלומתי שחלמתי בין בלילה הוה בין בשאר הלילות בין שחלמתי אני ובין שחלמו לי אחרים אם טובים הם יתקיימו עלי לששון ולשמחה לברכה ולחיים ואם לדבר אחר כשם שהפכת את מי המרה למתיקה ומי יריחו על ידי אלישע למתיקה ואת קללת בן בעור לברכה כן תהפוך את כל חלומות הקשין ומה שחלמו לי אחרים לטובה לברכה ולרפואה ולחיים לשמחה ולששון ולשלום הפכת מספדי למחול לי פיתחת שקי ותאזיני שמחה למען יזמך כבוד ולא ידום ה' אלקי לעולם אורך ולא אבה ה' אלקיך לשמוע אל בלעם ויהפוך ה' אלקיך לך את הקללה לברכה כי אהבך ה' אלקיך אז תשמח בתולה במחול ובחורים וזקנים יחדיו והפכתי אבלם לששון וניחמתים ושימחתים איגונם" (ירושלמי ברכות פרק ה הלכה א).

55. שבת ל, ב: דיבור המתחיל "וכן לחלום טוב".

מתוך שאלות אלו ניתן להניח כי החלום אינו מובן, במקורות הללו, כתופעה נבואית אלא כהשלכה של מצבו הנפשי של האדם. היות וכך התפילה והבקשה על החלומות אינה נוגעת אלא במצבו הנפשי הפנימי של המתפלל, ועוסקת בצירוף וזיכרון נשמתו. הפניה בתפילה אל הא-ל מהווה פורקן לנפש בשתי בחינות. האחת יכולת השיתוף עם ישות אחרת הפורקת חלק גדול מהעול הנפשי ומכילה את בעיותיו וצרותיו של האדם. השנייה, הפניה אל ישות גדולה משמשת להורדת העול והאחריות לפתרון הבעיה כמו בפניה לדמות אבהית בה אדם משתמש במצוקתו.

ד. טיכום

במאמר זה נעשה ניסיון להעמיק בתפיסת החלומות, מתוך סקירה מקיפה של המקורות מהמקרא ועד ימינו אנו. בתוך כך נגענו גם בגישות הפסיכולוגיות המודרניות של זיגמונד פרויד וקרל יונג. לעיתים אלו דמו לגישות היהודיות ולעיתים הובאו כניגוד, אולם מכל מקום הן הוסיפו אור ועומק להבנת הנושא.

ככלל, הצגנו תפיסה רב ממדית ודינאמית המתגלה לאורך הדורות בנושא החלימה. מעולם לא היתה גישה אחת או תפיסה סטטית מצד התנ"ך וחז"ל כלפי כל נושא שהוא, ובעיקר בנושא זה ניכרת התפתחות ודינאמיות במהלך התקופות. יש לציין כי נושא זה עצום וגדול ואכן ישנם מקורות נוספים אשר ידינו לא הגיעה לכדי עיסוק בהם, מפאת קוצר היריעה, אך נדמה שאין בהם להוסיף גישה משמעותית נוספת לאמור כאן.

הגישה הראשונה במסורת היהודית, הגישה הנבואית, היא הגישה המרכזית בתנ"ך, כפי שהיא מופיעה במרבית החלומות. גישה זו מסבירה את מקור החלומות ופשרם על פי עיקרון ההתגלות הא-לוקית. שעה שפסקה נבואה בישראל. גישה זו לא הייתה רווחת בקרב חז"ל, ואלה הראו תפנית תפיסתית בנושא זה.

הגישה השנייה שהוצגה היא הגישה ה'סתמית', אשר באה לידי ביטוי הן בתנ"ך והן בחז"ל, בימי הביניים (כדוגמת הרמב"ם) ואף בעת החדשה. גישה זו טענה, כי ישנם חלומות אשר מקורם ופשרם הנם סתמיים, מתוך הבנת מקור החלומות כגירויים חושיים בעת השינה וטרדות היום.

הגישה השלישית, אשר הרווחת בעיקר בתקופת התלמוד ואצל הוגים מאוחרים יותר (כדוגמת הרב קוק), הנה הגישה המשמעותית. אשר לטענת מקור החלומות הוא בנפש האדם, ולכן ייחסה משמעות נפשית-פנימית לחלום. גישה זו הבינה את החלומות מתוך הנחות אלו, בדומה לגישות הפסיכולוגיות המודרניות המוכרות כיום.

ההתפתחות המתמדת של היהדות – על כל תקופותיה, דמויותיה ומקורותיה – מחייבת את הלומד להעמיק בכל נושא ולהשתלב בתנועה הדינאמית של מקורות המסורת. בסקירתן

של שלש הגישות הללו, יש לנסות ולהבין את מקומן – כתלויות הקשר התקופה, התרבות, המצב הדתי והפסיכולוגי של העם, וכתלויות באדם החולם. לראותן כמשלימות ולא כסותרות. במסגרת זו, קיימת דינאמיות וגמישות רבה מצד חכמים, להשכיל ולדעת כיצד לגשת לנושא, וכיצד לפרש, עבור הכלל והפרטים שבו, את החלומות.

כיום בעידן הפוסט מודרני הדוחף מצדו האחר ל"עידן החדש" ייתכן ומשמעויות שונות לחלום אשר מזמן נזנחו יחזרו לשלוט בכיפה, וכך עשויים אנו להתוודע לאנשים רבים הרואים מחדש את החלום כפרוגנוסטי מתוך ייאושם מן השכלתנות הקרה, ואולי דבר זה יהווה פתח לחידוש הנבואה בישראל במהרה בימינו אמן.